

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497:497.6)"18/19" (093)

32:314.1:316.4(497.6 Mali Zvornik i Sakar)"18/19"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.7>

GRANICE I SPONE: MALI ZVORNIK I SAKAR U TOKOVIMA DEOSMANIZACIJE BALKANA XIX I XX STOLJEĆA

Apstrakt: *Poznavanje svjetske/evropske historije važno je za potpunije shvatanje kompleksnih procesa, za poređenja i stavljanje nacionalne i regionalne historije u širi kontekst koji pruža sadržajnije odgovore. Ono što određuje tok historije ponekad bude "niz manjih događaja usred konteksta velikih ideja". Granice regiona su određene geografskim, kulturnim i geopolitičkim karakteristikama, kao i političkim interesima onih graditelja čija interpretacija ima dominaciju. U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je više odlučivala politika nego geografija. Historijska događanja na tom prostoru treba prikazivati sa pozicija svih njegovih naroda, pa i muslimanskih zajednica. Legitimni dio slike te prošlosti čine i njihovi narativi. Muslimani nisu bili "miljenici" više balkanskih historiografija koje su minimizirale i marginalizirale njihovu komponentu, funkcionirajući kao faktori oblikovanja vlastitih nacionalnih i političkih ideologija. Historiografija se ne bavi samo rekonstrukcijom prošlosti, već je, uz sve teškoće i zamke, i tumači. Fragmentarno istraživanje sudbina muslimanskih zajednica sputava identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Procesi deosmanizacije i balkanizacije doveli su i do njihove partikularne svijesti unutar novonastalih, postosmanskih država. Njihovo historijsko iskustvo mahom nije "kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno". Stav prema kojem su muslimani "stranci" na evropskom prostoru dio je mentaliteta i procesa poznatog pod imenom "Istočno pitanje". Mentaliteti nisu previše skloni promjenama. Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. Tek je Berlinski kongres 1878. donekle aktuelizirao pitanje njihove zaštite. Sistem te zaštite bio je neprikladan, bez nadzornih mehanizama za kontrolu primjene preuzetih obaveza. Krupne političke izmjene najčešće su na Balkanu donosile vjerske i etničke promjene i izmještanja. U proučavanju višedecenijskog procesa nastajanja srpske države u XIX stoljeću na prostoru Smederevskog sandžaka i*

iseljavanja muslimana iz njega, posebnu pažnju zauzima sudbina dva mala naselja (Malog Zvornika i Sakara), na desnoj obali Drine, koja su do 1878. bila u sklopu Bosanskog pašaluka. Nakon predaje gradova Srbima 1862. su ostali još samo Mali Zvornik i Sakar u rukama muslimana. Nastanak naselja Mali Zvornik vezuje se za postojanje zborničke tvrđave i grada Zvornika na lijevoj obali Drine, koja se prvi put pominje 1412. godine. Mali Zvornik je rastao na desnoj obali Drine kao dio grada Zvornika. U prvoj polovini XVIII stoljeća putopisci pominju da je na tom mjestu bila Mala ili Mahala bosanskog grada Zvornika čiji su stanovnici nazivani Maholjani. Južno od Malog Zvornika prostire se Sakar, visoko drinsko selo. U XIX stoljeću u Malom Zvorniku i Sakaru, na granici sa Smederevskim sandžakom, muslimani su činili većinu stanovništva. Kako ih je samo Drina razdvajala od naselja Divič i Tabaci na njenoj drugoj strani, stanovnici ovih naselja su rođaćkim, prijateljskim i ženidbenim vezama bili čvrsto povezani, a i ekonomski su bili upućeni jedni na druge. Kneževina Srbija je bila uporna u zahtjevima da dobije Mali Zvornik i Sakar, imajući u vidu i njihov geostrateški položaj. Odlukom Berlinskog kongresa 1878. oni ulaze u sastav Srbije. Do 1912. to su jedina naselja u njoj s većinskim muslimanskim stanovništvom. Tu većinu s vremenom su izgubili. Ono što se uslovno rečeno naziva "lokalnom" historijom, mimo velikih narativa, ukazuje, potvrđuju raznolika iskustva, na višedimenzionalnost prošlosti, njene odlike i specifičnosti na određenom prostoru.

Ključne riječi: *Balkan, deosmanizacija, Bosanski pašaluk, Kneževina Srbija, Berlinski kongres 1878, Mali Zvornik, Sakar, politika, muslimani, kultura sjećanja.*

BORDERS AND BONDS: MALI ZVORNIK AND SAKAR DURING THE DEOSMANIZATION OF THE BALKANS OF THE XIX AND XX CENTURY

Abstract: *Knowledge of world / European history is important for a more complete understanding of complex processes, for comparisons and placing national and regional history in a broader context that provides more meaningful answers. What determines the course of history is sometimes "a series of smaller events in the midst of the context of big ideas". The borders of the region are determined by geographical, cultural and geopolitical characteristics, as well as the political interests of those builders whose interpretation has dominance. In expanding or narrowing the territory of the Balkans, politics was usually more decisive than geography. Historical events in that area should be presented from the positions of all its peoples, including Muslim communities. Their narratives also form a legitimate part of the picture of that past. Muslims were not the "favorites" of multiple Balkan historiographies that minimized and marginalized their component, functioning*

as factors shaping their own national and political ideologies. Historiography does not only deal with the reconstruction of the past, but, with all the difficulties and pitfalls, it also interprets it. A fragmentary study of the destinies of Muslim communities hinders the identification of the broader processes and common denominators of their parcelized history. The processes of de-Ottomanization and Balkanization also led to their particular consciousness within the newly formed, post-Ottoman states. Their historical experience is largely not “condensed, preserved, and generationally transmitted”. The attitude that Muslims are “foreigners” in Europe is part of the mentality and process known as the “Eastern Question”. Minds are not too prone to change. Calling all Muslims “Turks” is not the result of ignorance, but of a concrete attitude. It was not until the Berlin Congress of 1878 that the question of their protection became somewhat relevant. The system of such protection was inadequate, without supervisory mechanisms to control the implementation of commitments. Major political changes most often brought about religious and ethnic changes and displacements in the Balkans. In the study of the decades-long process of formation of the Serbian state in the 19th century in the area of the Smederevo Sandzak and the emigration of Muslims from it, special attention is paid to the fate of two small settlements (Mali Zvornik and Sakar) on the right bank of the Drina. After the surrender of the towns to the Serbs in 1862, only Mali Zvornik and Sakar remained in the hands of the Muslims. The origin of the settlement of Mali Zvornik is connected to the existence of the Zvornik fortress and the town of Zvornik on the left bank of the Drina, which was first mentioned in 1412. Mali Zvornik grew on the right bank of the Drina as part of the town of Zvornik. In the first half of the 18th century, travel writers mention that Mala or Mahala of the Bosnian town of Zvornik, whose inhabitants were called Maholjani, was located there. South of Mali Zvornik lies village of Sakar. In the 19th century, in Mali Zvornik and Sakar, on the border with the Smederevo Sandzak, Muslims made up the majority of the population. As only the Drina separated them from the settlements of Divič and Tabaci on its other side, the inhabitants of these settlements were firmly connected by kinship, friendship and marriage, and they were economically oriented towards each other. The Principality of Serbia was persistent in its demands to get Mali Zvornik and Sakar, having in mind their geostrategic position. By the decision of the Berlin Congress in 1878, they became part of Serbia. Until 1912, these were the only settlements in it with a majority Muslim population. They lost that majority over time. What is conditionally called “local” history, in addition to great narratives, indicates, confirmed by various experiences, the multidimensionality of the past, its features and specifics in a particular area.

Key words: *Balkans, de-Ottomanization, Bosnian vilayet, Principality of Serbia, Berlin Congress 1878, Mali Zvornik, Sakar, politics, Muslims, culture of memory.*

Dublji društveno-historijski procesi, kao i brojni segmenti koji čine sastavni dio života u svim epohama, odavno su, s razlogom, predmet interdisciplinarnih proučavanja. Mogućnosti različitog “čitanja” i interpretiranja nikada se ne iscrpljuju. Historija se definira i kao “nauka o ljudima u vremenu”. Svaki narod, svaka država na neki način pišu svoje “historije”, pamte drugačije ličnosti, događaje i datume, apostrofiraju različite uloge, ovjekovečuje spomenike, saživljavaju različite uzroke i posljedice. Nacionalna interpretiranja brojnih konflikata u historiji su međusobno nepomirljiva.¹ Kritičke i višestruke perspektive doprinose upotpunjavanju slika o politici, ratovima i njihovim relacijama.² Svaka historija je izbor, kaže Lisjen Fevr. Historija može biti i konstruisana da bi tako pronašla razlog svog postojanja u brisanju drugih historija i negiranju drugih sjećanja.³ Historijski izvori u sebi nose obilježja vremena u kome su nastali. Stalna je potraga za onima koji najviše doprinose razumijevanju prošlosti i njenih reljefnih sastavnica. Svaki rad historičara tek je sićušan kamenčić u “golemom mozaiku nastojanja da se što bolje upozna prošlost”. Mjesto na kome se oni nalaze određuje njihov “ugao posmatranja prošlosti”. Mnogi od njih teže uvjeriti čitateljstvo da su njihovi rezultati “cijela istina”, odbijajući “mogućnost alternativnih tumačenja”. Napokon, “svaki iskaz zastaruje i zahtijeva reviziju”.⁴ Zastarjelo djelo zadržava “deo aktuelnosti zato što prenosi dokumentaciju i informacije, ili zato što se čita zbog sugestivnosti i

¹ Đ. Vuković, *Društvo u sumraku*, Sarajevo 2019, 180. Na Balkanu egzistiraju zasebni modeli kolektivnih memorija, različiti datume i priče unutar njih. Ono što jedni smatraju “slavnim dijelom” svoje prošlosti, za druge, pak, predstavlja “tragične stranice” nacionalne historije. Historije s visokim stepenom etnicizirane selektivnosti često nude divergentno i uzajamno inkompatibilno viđenje prošlosti, “čak i kad se bave istim mjestima i istim vremenskim periodima. A verzija te fragmentirane historije koju time dobijamo zavisi gotovo u potpunosti od toga koju “etničku grupu” autor želi demonizirati ili predstaviti kao mučenike” – prema: M. Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo 2018, 25.

² F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunistička u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 423. Britanski historičar Evans (Richard J. Evans) je primjetio da historičari ne mogu “doseći savršeno ili potpuno znanje cijele istine. Mogu samo utvrditi vjerojatnosti – ponekad nadmoćno uvjerljive, ponekad manje uvjerljive, a ponekad jedva uvjerljive – o dijelovima prošlosti: onim dijelovima kojima je moguće pristupiti putem ostataka koje je ona, u ovom ili onom obliku, prenijela budućim generacijama”; upor. A. Mombauer, *Uzroci Prvog svjetskog rata: kontroverze i konsenzus*, Zagreb 2014, 15.

³ Prema Eriku Hobsbaumu (Eric J. Hobsbawm), historičar ne smije izbjeći obavezu univerzalizma: “Istorija napisana samo za Jevreje (ili za Afroamerikance, Grke, žene, proletere, homoseksualce, itd) ne može biti dobra istorija iako može utešiti one koji je pišu” – prema: E. Traverso, *Istorija i sećanje: antinomski par?*, u: *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd 2013, 13, 18.

⁴ M. Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, 381; D. Marijan, *Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2019, 402.

estetske vrednosti”.⁵ Vrata za istraživanje historijskih pojava i događaja su stalno otvorena. Nema “konačnih istina, nepromjenjivih, jednom datih i za uvek važećih iskaza i interpretacija”.⁶ Između riječi i stvari, odnosno riječi i svijeta, postoji dubok jaz, pa neki autori pišu pojam “istina” ili “fakt” pod navodnicima.⁷ Za provjerljivost svake teorije nužno je višestrano sagledavanje prošlosti. “Ako bih hteo da jednom slikom predstavim odnos opšte i nacionalne istorije”, piše Milorad Ekmečić, “rekao bih da je to jedna plodna njiva u podlozi i pšenica koja raste na njoj”.⁸ Samo razvijene društvene zajednice, konstatira ovaj historičar, “one kojima je postignuti stepen uspona nametnuo potrebu razmene iskustava sa prošlošću, imaju i istorijsku nauku”.⁹

Imaginativna geografija i historija “pomažu umu da pojača svoj vlastiti smisao o sebi snagom dramatisiranja razdaljine i razlike između onoga što mu je blisko i onoga što je daleko”.¹⁰ Granice su omiljeni predmet analize, naročito u radovima koji su se bavili identitetom. Upravo se na granicama, na ivicama, i odvija diferencijacija odnosno razdvajanje cjelina.¹¹ Ljudi su oduvijek dijelili svijet na oblasti, posjedujući realnu ili zamišljenu liniju razdvajanja. Geografske granice prate “društvene, etničke i kulturne na očekivani način”.¹² “Ne znam šta su to prirodne granice. A što se tiče historijskih granica, one su uvek vrlo maglovite” – govorio je Milovan Đilas. Filozofi, političari i historičari su, za razliku od geografske nauke, sve do duboko u XIX stoljeće dijelili Evropu prema neuhvatljivim granicama “civilizacije” ili prema strateškim odnosima i rasporedu snaga velikih sila i njihovim interesima.¹³

⁵ S. Ćirković, *Živeti sa istorijom*, Beograd 2020, 123.

⁶ M. Bešlin-M. B. Samardžić, Postfaktualna istorija: savremeni revizionistički izazovi istoriografskoj metodologiji u Srbiji, u: *Metodološki izazovi istorijske nauke*, Kosovska Mitrovica 2018, 67.

⁷ M. Gross, Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb 2009, 182.

⁸ “Smeštanje zbivanja iz nacionalne istorije u okvire opšte istorije ima za posledicu da se u nacionalnoj istoriji vidi kako se i zašto nešto događa i kuda taj razvoj može da ide” – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 152.

⁹ M. Ekmečić, O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 13.

¹⁰ E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 74.

¹¹ Pošto identitet i alteritet, identičnost i drugost, žive u simbiozi, njihove se najistaknutije odlike artikulišu upravo tamo gde se oni susreću – na granicama – prema: M. Todorova, Šta je istorijski region? Premeravanje prostora u Evropi, *Reč*, br. 73, Beograd 2005, 85.

¹² E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 73.

¹³ Žan Žak Ruso je 1772. u spisu *Vlada Poljske*, ne praveći bitnu razliku između katoličanstva i protestantizma, naveo da su Evropejci svi oni čiju su svijest obrazovali jezuitski kaluđeri – vidi: Č. Popov, Neke kontroverze o istoriji Prvog srpskog ustanka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 69-70, Novi Sad 2004, 12-13.

Granice određenih oblasti, poput Balkana, kroz historiju imaju svoju dinamiku koja vodi njihovom proširivanju ili sužavanju putem dioba, osvajanja, pomjeranja centara političke akcije. Javljaju se kao geografske, državne, nacionalne, vjerske, upravne, kulturno-historijske, privredne.¹⁴ Geografija i historija se prožimaju u balkanskom “etnografskim muzejom pod otvorenim nebom” (M. Todorova), spajajući različite oblasti.¹⁵ Seobe naroda nisu sa sobom donijele samo hunske navale, već i naseljavanje slavenskih plemena na Balkan, gdje će rastjerati, istrebiti ili asimilirati zatečeno starosjedelačko stanovništvo.¹⁶ Pomicanja stanovništva su uticala na izmjene etničkih granica, teritorijalnu proširenost jezika i dijalekata.¹⁷ Migracije su mijenjale demografsku kartu Balkana - “pojasa trenja”, gdje je prisutan fenomen seoba, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja, značajno uticao i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa.¹⁸ Nikakva studija o čovjeku i etničkim grupama ne može se, prema Jovanu Cvijiću, korisno poduzeti bez prethodnog poznavanja porijekla stanovništva.¹⁹

¹⁴ Iza svakog balkanskog pitanja u dubini se skriva problem opšte konstelacije i uticaja velikih sila na Istoku. Pitanje granica i teritorija je uvijek simboličnog značenja, a prava suština je u pozadini stvari i odnosi se ili na problem političkog prestiža sila ili hegemonije: “Uzroci sukoba su u ovom posljednjem, a njihovi simbolični povodi u ovom prvom. Da je sama granica uzrok sukoba, nikada on stvarno ne bi prestajao, jer granice po idealnoj pravdi nema u istoriji” – prema: M. Ekmečić, *Predgovor*, u: V. Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965, XII.

¹⁵ Pojam Balkana uvodi Cojne (Johann August Zeune, 1778-1853), njemački geograf 1808. smatrajući da je ta oblast jedinstveni planinski sistem kojim dominira istoimena planina u njegovom centru. Ostalo je sporno da li balkanske granice određuje poseban tip kulture, etnička sličnost ili političke granice savremenih država – vidi: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj 1, Beograd 1989, 8.

¹⁶ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005, 20. Ljubiša Rajić o tome piše: “U školskim udžbenicima (U Srbiji – prim. S. B) najčešće piše da su se Sloveni doselili na Balkan, da je car Dušan proširio granice srpske srednjovekovne države i da je Srbija pokušavala početkom prošlog stolecia da izađe na Jadransko more. Ali iz savremene perespektive posmatrano, moramo ipak reći da se Sloveni nisu uselili u vizantijske stanove solidarnosti za ondašnje migrante, već da su osvajali već naseljene teritorije. Car Dušan je osvajao grčku teritoriju, izlazak Srbije na more je bio pokušaj osvajanja albanske teritorije. Ti se postupci ne mogu relativizovati objašnjenjem da su u svakom od tih vremena i drugi narodi i vladari činili to isto. Mi ta istorijska zbivanja moramo opisati i razumeti iz perspektive vremena njihovog događanja, ali ih ipak moramo vrednovati našim današnjim merilima” – cit. prema: Lj. Rajić, „Svako vreme zahteva svoje tumačenje”, *Politika*, Beograd, 19. februar 2011, 5.

¹⁷ M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139; *Povijest svijeta*, Zagreb 1990, 475; H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

¹⁸ Upor. M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, *Glasnik*, Etnografski institut SANU, VII, Beograd 1958, 1; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 29, 74.

¹⁹ M. Sentić, *Značaj Cvijićevog rada za savremena istraživanja migracija*, *Stanovništvo*, X-XII, Beograd 1965, 241.

U međudržavnom poretku u kome dominiraju konfliktni odnosi, vojna i ekonomska snaga su primarni kriteriji moći, pa time i klasifikacije, odnosno hijerarhije zemalja. Status malih država determiniran je još u antičko doba.²⁰ Narodi Balkana su imali mali uticaj na oblikovanje vlastite sudbine, pošto su “veličina, oblik, stadijum razvoja pa čak i samo postojanje balkanskih država gotovo isključivo bili regulisani interesima velikih sila”.²¹ Međunarodni aranžmani na Balkanu u XIX i XX stoljeću bili su, po pravilu, plod sporazuma velikih sila ili su sklapani pod njihovim direktnim uticajem.²² Parcijalni interesi velikih sila i arbitriranja, ojačani predrasudama i neznanjem, često su u historiji Balkana bili važniji od sudbine njegovih žitelja. Velike sile su nerijetko nametale svoju ulogu zaštitnika, “ali ne zbog altruističkih motiva, već pre svega kako bi uspostavile svoju geopolitičku i geostratešku poziciju u regionu”. Ekonomista Nikolas Gianiris (N. V. Gianaris) je ustvrdio da su velike sile “pronašle plodno tlo za svoj uticaj i sukobe, ali kako stara izreka kaže, kada se slonovi svađaju trava biva uništena”.²³ Sve “balkanske nacije” bile su, u određenim historijskim trenucima, njihove ljubimice.²⁴ Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća ruski čitatelji dobijaju, preko prvih članaka i knjiga ruskih autora, elementarna znanja o Balkanu, narodima koji tu žive.²⁵ Ruska štampa je početkom XIX stoljeća velikodušno griješila nabrajajući kao posebne slavenske jezike – češki, bohemijski, srpski, crnogorski, dalmatinski,

²⁰ Čuvena je izjava atinskih poslanika upućena građanima malog grada Melije koju navodi Tukidid u svom *Peloponeskom ratu* (431. g. prije nove ere). Kada su tražili da se Melija pridruži Atini, odnosno da se praktično preda ili će biti razorena, Atinjani su izjavili: “Pravda (tj. međunarodno pravo – prim. S. B) u ovom svijetu važi samo za one koji su međusobno podjednake snage. Jer moćni uvijek čine ono što mogu, a slabi podnose onoliko koliko moraju”. Gorka je bila sudbina građana Melije u sukobu s Atinom. Atinjani su sve odrasle muškarce pobili, a žene i djecu pretvorili u robove – prema: D. Lopandić, Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima i Evropskoj uniji, *Međunarodni problemi*, br. 1, Beograd 2010, 79-80.

²¹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 291.

²² P. Simić, Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš 2014, 25. Analizirajući dva stoljeća međunarodnih odnosa na Balkanu i šest velikih promjena regionalnog međudržavnog sistema (period Bečkog kongresa; Berlinski kongres; Versajski mirovni ugovor; novi evropski nacistički poredak; poredak nakon Drugog svjetskog rata i Balkan na početku XX stoljeća), Duško Lopandić zaključuje da je tada relativna ravnoteža balkanskog sistema bila privremena, u suštini osigurana spoljnim djelovanjem, odnosno uticajem velikih sila - vidi: D. Lopandić, Dva veka preoblikovanja međunarodnih odnosa na Balkanu – od imperija do evropske integracije, *Međunarodna politika*, br. 1146, Beograd 2012, 14-15.

²³ M. Stojadinović-V. Rašković Talović, Srbija i akuelni geopolitički procesi na Balkanu, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2019, 30.

²⁴ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 148.

²⁵ И. С. Достян, *Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов*, Москва 1980, 23.

“horvatski” i “kraotski”.²⁶ Bosna je bila “gotovo nepoznat podatak u Evropi”, u nekim zemljama više, u nekima manje. Evropski putopisci “именовали эти земли царством суеверий и предрассудков. Представления местных православных жителей о России были смутными. “Майка Русия” виделась им большой северной страной, населённой братским славянским народом и управляемой сильным могучим царём. На неё возлагали большие надежды, от неё ждали помощи и поддержки”.²⁷ Krajem 30-ih godina u “slovenske zemlje Austrijske i Osmanlijske imperije”, na inicijativu ruskog Ministarstva narodne prosvjete, slate su naučne ekspedicije. Putovanja naučnika utrla su put za proučavanje slavenstva na univerzitetskom nivou u Rusiji.²⁸

U stoljeću od Bečkog kongresa (1815) do izbijanja Prvog svetskog rata (1914) na Balkanu su se desile duboke promjene političkog poretka, niklo je nekoliko nezavisnih država. Mišljenje o zaostalosti tog prostora u XIX stoljeću nije bio samo “orijentalistički” stereotip zapadnog svijeta već su ga dijelile i lokalne elite.²⁹ Osmansko nasljeđe je tretirano kao suprotnost modernizaciji. Deosmanizacijski procesi obuhvatili su na Balkanu, piše Marija Brujić, uklanjanja tragova osmanske baštine iz sociokulturnih, ekonomskih, političkih, pravnih, religijskih, administrativnih i drugih sfera javnog života. Preuzete zapadne stereotipe o “orijentalnoj različitosti” pratile su, uz promjenu fizionomije naselja i procese radikalnog preosmišljavanja, priče o dobijenim “civilizacijskim bitkama”.³⁰ Velika nedaća sa historijskim stereotipima i

²⁶ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 152. Ruske diplomate koje su 1803. sastavljale projekat o potrebi osvajanja Istanbula i moreuza, čestito nisu ni znale pravo ime naroda koji živi u gorama Bosne i Crne Gore – vidi: G. Krivokapić Jović, Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2016, 213.

²⁷ K. В. Мельчакова, Савва Косанович в России в 1872–1874 гг, *Srpski istorijski časopis*, br. 1, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2018, 155.

²⁸ U isto vrijeme na Balkan su dolazili i “mladi slavenofili” da proučavaju slavenske zemlje. Vladimir Panov (В. А. Панов) koji je 1843. posjetio Beograd, piše: “Ja jednostavno ne mogu da razlikujem Srbina od Turčina! Idem ulicom i ne znam ko mi ide u susret, odvratni Turčin ili moj brat Srbin” (“Я простого сербина не могу распознать от турчина! Я иду по улице и не знаю, кого я встречаю, отвратительного турчина или брата моего, сербина”) – prema: M. Belov, Rusko-srpski odnosi u doba Revolucije i “nacionalnog preporoda” (prva polovina XIX veka), *Letopis Matice srpske*, sv. 6, Novi Sad 2018, 853-855; Isti, *Русские путешественники в Сербии в 1840-е годы*, u: *История, язык, культура Центральной и Юго-Восточной Европы в национальном и региональном контексте*, Сборник статей, Москва 2016, 82.

²⁹ Zbog stereotipa o orijentalnoj različitosti one su vjerovalе da će, uz političke slobode, dobiti i civilizacijsku bitku. Kao što se slikovito izrazio srpski ministar građevinarstva: “Zar naš ponos ne bi bio povređen da je našа prestonica zadržala izgled koji je dobila u vreme varvarstva?” – prema: M. Dogo-A. Pitasio, Uvod, u: *Gradovi Balkana, gradovi Evrope: studije o urbanom razvoju postosmanskih prestonica 1830-1923*, Beograd 2018, 9-15.

³⁰ Opšir. M. Brujić, *Evropeizacija u Srbiji početkom XXI veka: antropološka analiza sociokulturnih promena u periodu evrointegracija*, Beograd 2016.

predrasudama je njihova statičnost.³¹ Nazivanje svih muslimana “Turcima” nije bila posljedica neupućenosti, već konkretnog stava. Martin Nedić (1810-1895), jedan od istaknutih bosanskih franjevac, pisao je 1855. da “tko pako među Turcima živi, s njima obći i često se vidja, taj bistro vidi i temeljito kuša, da je Turčin, koi je danas istina u europejskoj uniformi izime odieće, duhom je pako pravi pravcati, puki Turčin, baša, janjičar, nizam, ili pravie govoreći: progonitelj, porazitelj i najglavnii zlobnik imena kristjanskog”.³² Tri i po stoljeća osmanske vlasti u Srbiji, po pravilu pamte se kao “strana vladavina, kao “turski jaram”, “azijsko-islamska despotija, “okupacija”. S historijskim “realnostima”, piše Holm Zundhausen, ta etiketiranja imaju veoma malo veze.³³

Ništa na Balkanu, uočava Valter Roberts, nikada nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Historijski procesi “dugog trajanja” prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno pitanje deosmanizacije Balkana. Njegov multietnički i vjerski kolorit remetio je računice prostim kategorizacijama. Proces “evropeizacije” izazvao je u XIX stoljeću velike potrebe. Hrišćani su nastojali “postati Evropljani” razaranjem osmanskog nasljeđa i stvaranjem nacionalnih država.³⁴ Nacija” je shvaćena, konstatira Kemal Karpat, u osnovi kao vjerska zajednica, a tek nakon toga, kao svjetovni, etnolingvistički entitet.³⁵ Kako ih je bilo teško odrediti, njihovi

³¹ Okoštane su teze brojnih balkanskih historičara o “stoljetnom mraku” koje je navodno donijela osmanska dominacija, u kome su jedino, po njihovom shvatanju, blještali “pokreti otpora i ustanci pokorenih naroda”. Osmanski svijet bio je ipak “daleko više od ratovanja i uništenja” (Suraiya Faruqi). Pragmatičari nisu netolerantni. Sporno je svako tumačenje na osnovu čitanja “crne hronike” u kojoj je sve strašno, ali ona nije mjerodavna. Dio je stvarnosti, “ali nije ceo život” (Olga Zirojević).

³² “Turčin, čim počne progovarat, s majčinim mlekom sasne i izgovara ime djaur (nemusliman, nevjernik- prim. S. B), djaurin, kavurin, djauluk, i od roditeljah najprije uči, što je i tko je djaur, a poslie ga u tom turske hodže (učitelji zakona) tvrde... pravi Turčin nemože po svom zakonu ni pomisliti, a kamo li učiniti koje dobro djauru, pače dužan je Turčin djaura kao zaniekatelja i pogérditelja boga stvoritelja gdje god uzmogne tlačiti, gaziti, progoniti, harati, térti, nepravdu mu činiti, krivo mu suditi, pa ako i ubije Turčin djaura, veliki je sevap (uslugu kod boga) učinio; djaur bo i djaurluk smeta upravo poznati i poštovati boga, dakle taku smetnju i sputa ukloniti, t. j. ubiti, toliko znači, koliko jednu granu, koja smeta putem proilaziti, odsieći i s puta ukloniti. Ovaj nauk, kao što rekoh, ture sasne s majčinim mliekom” - prema: *S bosanske granice: dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama (1838-1855)*, Orašje 2020, 239-240.

³³ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 40.

³⁴ M. Todorova, Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu, *Etnološka tribina*, br. 19, Zagreb 1996, 29. Treba trezveno preispitati, konstatira Marija Todorova, posljedice izvoženja modela nacionalnih država u društva koja čine etnički i vjerski mozaik, “odnosno stvaranje mozaika nacionalnih država umesto mozaika nacija” – prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 321; upor. Č. Ingrao, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi-pogled istoričara, *Helsinkiške sveske*, br. 10, Beograd 2001, 14-15; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 495-496.

³⁵ U “osmanskom moru” izbila su, uz podršku velesila, na površinu “pravoslavna ostrva” – novoformirane balkanske države: Grčka (1821), Srbija (1878), Crna Gora (1878) i Bugarska

narodi su poduzeli sve da ih učine što “određenijim”.³⁶ Ratovi 80-ih godina i odluke Berlinskog kongresa 1878. doprinijeli su drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. U njegovom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je recept za nasilje. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država, ostvarivana je putem progona raznorodnog muslimanskog stanovništva.³⁷ Na muslimane se gledalo kao na strano tijelo.³⁸ Manjine nastaju formiranjem većina – kaže Holm Zundhausen. Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u hrišćanskoj državi nije tolerirana.³⁹ Balkanska društva su svoj identitet, u principu, težila da izgrade potiranjem identiteta “drugog, stvarajući na taj način unikulturni model”.⁴⁰ Imperijalna logika i nacionalna logika upravljanja razlikuje se, zapaža Thomas Schad, u više aspekata. Prema nacionalnoj logici “idealno stanje države” percipirano je putem „identiteta” teritorije, odnosno suvereniteta nad teritorijom, kao i “preko uniformnog nacionalnog sastava stanovništva koje na njoj živi”.⁴¹

(1908) - vidi: V. Stanković, Sukobi civilizacija na Balkanu i mogućnosti njihovog prevazilaženja, *Teme*, br. 3, Niš 2012, 1021.

³⁶ Oni su stoga “priebegavali ubrzanju kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, proterivanju i ubijanju. Neophodni su im bili koreni, zbog čega su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje teritorija koje su držali, sukobljavali istorijska prava s pravom na samoopredeljenje” – prema: S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 488-489.

³⁷ Upor. M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. Ekmečić je prvobitno tvrdio da su “muslimanske migracije” bile dinamizirane ratom i “praksom” osmanskih generala da u povlačenju vojske povedu i muslimane u “sultanovu zemlju” – prema: *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, Beograd 1981, 523. Docije, tumačeći “vođenje napora” srpske vlade 1877-1878. na novoosvojenim teritorijama “da pokrene muslimansko stanovništvo” navodi da je do 1878. vladalo ratno pravilo da muslimani nemaju šta da čekaju, kad dođu vojske hrišćanskih država; opšir. M. Ekmečić, *Istoriografija “samo po ogrtaču”*, u: *Odgovor na knjigu Noela Malkolma: Kosovo. Kratka istorija*, Beograd 2000, 25.

³⁸ V. Degan, Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo 1972, 70; opšir. S. Bandžović, Vrijeme i pamćenje: Velika istočna kriza i deosmanizacija Balkana (1875-1878), *Glasnik arhivá i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLVII/2017, Sarajevo 2017, 233-272.

³⁹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 300; M. Ekmečić, Revolucija i romantizam, *Letopis Matice srpske*, sv. 5, Novi Sad 2004, 654; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125; opšir. S. Bandžović, Balkanski muhadžirski pokreti u historiografskom kaleidoskopu, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica 2006, 155-192.

⁴⁰ Š. Rastoder, „Bošnjak ili musliman - identitet i politika?”, *Danas*, Beograd, 8. septembar 2011. Milorad Ekmečić 1988. godine ukazuju da je nasilje “babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu” – vidi: O. Milosavljević, Jugoslavija kao zabluda, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 60.

⁴¹ *Razgovor sa Thomasom Schadom o iseljavanju muslimanskog stanovništva u Tursku*, <https://algoritam.net/2019/05/21/razgovor-sa-thomasom-schadom>.

Osmansko carstvo je nakon 1878. prestalo igrati ulogu značajne države, iako mu je tada, zbog oprečnih interesa velikih sila, data “još jedna generacija života”.⁴² Njegovi porazi imali su teške posljedice za osmanski projekat modernizacije započet polovinom XIX stoljeća. Ono što je još preostalo od “osmanske Evrope” bila je “traka zemlje”, rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora. Muslimani su 70-ih godina činili više od polovine stanovništva “osmanske Evrope”. Uz ratna pustošenja, znatan dio je 1870-1890. ubijen ili je prognan.⁴³ “Istočno pitanje” u kojem se ispoljavao duh tradicije netrpeljivosti prema muslimanima, najprije je trebalo da umre u dušama ljudi, da bi njegoa historiografija postala cjelovita nauka.⁴⁴ Neki autori pravdaju progon muslimana iz Srbije kao način oslobađanja od “izdajica”, eufemistički zaključujući da je potom taj proces zaboravljen kao “davno iskopneli snegovi”.⁴⁵ Preostali muslimani na Balkanu, našavši se u više postosmanskih država, suočili su se s problemom dosega vlastitog historijskog sjećanja. Balkanski muslimanski autori redovno pišu o “vlastitim vjersko-etničkim grupama”, dok autori koji žive izvan Balkana “pišu o regionu kao cjelini”.⁴⁶

Granice “osmanske Bosne”, kao i sva njena naselja, pritom su inspirativni i izazovni za proučavanje. Jednodimenzionalno historijsko pamćenje je, pak, konstatira Ramiza Smajić, “na području Bosne i Hercegovine dugoročno produciralo dvije vrste kontroverzi, prve, izazvane zaobilazanjem oblasti i pitanja koji bi doveli u pitanje to pamćenje i druge, karakteristične po situaciji u kojoj su nacionalne historiografije okrenute same sebi i u tom duhu postavljene selektivno prema događajima u prošlosti. Rezultat je to da prosječno obrazovan čovjek neće znati, a struka neće dati odgovor na pitanje poput onog kome pripada historija Nikšića do 19. stoljeća? Kojoj nacionalnoj historiji pripada? Crnogorskoj? Bosanskohercegovačkoj?... Historiografija ne

⁴² E. Hobsbaum period od 1875. do 1914. naziva “dobom imperija”. Proces evropskih osvajanja i kolonizacije udaljenih kontinenata tada se ubrzao. Do 1914. skoro cijeli svijet bio je podijeljen između velesila. Bilo je mnogo onih koji su vjerovali da je dužnost Evropljana da pomognu “primitivnim” narodima da usvoje blagodeti civilizacije. Ova doktrina nazivana je “civilizatorskom misijom” (*la mission civilisatrice*) – upor. M. Pišev-M. Milenković, “Islam” u anti-multikulturalnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koincidencija?, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2013, 972; M. Ković, ‘Civilizatorska misija’ Austrougarske na Balkanu - pogled iz Beograda (1901-1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366-367.

⁴³ T. Kovalski, O balkanskim Turcima, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 180.

⁴⁴ Upor. M. Ekmečić, Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55; F. Karčić, *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti*, Hrestomatija tekstova i eseja, priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo 2009, 170.

⁴⁵ Prema: N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2000, 56.

⁴⁶ F. Karčić, “Istočno pitanje” - paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. stoljeću, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, Sarajevo 2014, 26.

može podrazumijevati mentalno odricanje od prostora koji se danas nalaze u drugim državama, jer će time postati upitna njena vjerodostojnost”.⁴⁷

Regioni su historijsko-političke tvorevine, nisu vječne i nepromjenjive. Uvijek su društvena konstrukcija, stvorena i određena političkim odnosima moći. Njihove granice nisu određene geografskim, kulturnim ili geopolitičkim karakteristikama, već političkim interesima onog graditelja regiona čija interpretacija ima dominaciju.⁴⁸ Geopolitika funkcionira na “temelju granica, identiteta i ograničenja koja su nestabilna i stalno potkopavana”.⁴⁹ Kada se dio geoprostora političkom/administrativnom granicom odvoji od druge cjeline postaje teritorija, na kojoj se, vremenom, izgrađuju materijalne i nematerijalne specifičnosti koje tvore njen identitet. Osvajanje geoprostora i borba za njegovo posjedovanje traje od iskona. Vrijednost određenog geoprostora proističe iz kvantitativnih i kvalitativnih osobina.⁵⁰ Nauka nije precizirala jednu univerzalnu definiciju lokalne historije. Mahom se govori da je to historija određenog geografskog (lokalnog) područja manje zajednice, a koja uključuje kulturalne i socijalne aspekte historije. Za Michaela Reeda lokalna historija „može se definirati kao proučavanje rasta i razvoja, a možda također i nestajanja i propadanja zajednice niže od one na nacionalnome nivou, od najstarijih vremena da današnjih dana”, dok Carol Kammen, naglašavajući regionalni i nacionalni kontekst, smatra da je lokalna historija “proučavanje prošlih događaja, ljudi ili grupa na danome zemljopisnom području – proučavanje zasnovano na različitim dokumentima i stavljeno u kontekst koji bi trebao biti i regionalni i nacionalni”.⁵¹

Brojna naselja na Balkanu su tokom XIX i XX stoljeća promijenila svoju vjersku i etničku strukturu. Njihova složena “osmanska historija” je u velikoj mjeri potisnuta, marginalizirana. Mali Zvornik je jedno od takvih mjesta u mozaiku te historije. Danas je to gradsko naselje u zapadnoj Srbiji, smješteno na desnoj obali rijeke Drine u blizini vještačkog Zvorničkog jezera s branom

⁴⁷ R. Smajić, *Iskušenja vremena i odgovornost historičara*, *Context*, br. 2, Sarajevo 2016, 40-41.

⁴⁸ Upor. M. Kasapović, *Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa*, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, br. 1, Zagreb 2007, 88; I. Nojman, *Upotreba drugog: “Istok” u formiranju evropskih identiteta*, Beograd 2011, 136; R. Mutavdžić, *Identitet - od pojedinačnog do nadnacionalnog*, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2017, 151.

⁴⁹ Ona ne može funkcionirati bez takvih međa, “ali ih stalno mora izmještati i gaziti, stvarajući dijalektiku između ekspanzionizma i izolacionizma” – prema: M. Hardt-A. Negri, *Mnoštvo – rat i demokracija u doba imperija*, Zagreb 2009, 297.

⁵⁰ M. Stepić, *Geopolitika: od geografske i politikološke discipline do samostalne nauke*, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2019, 76-77.

⁵¹ George Hoskins je ustanovio da “dokumentarni izvori sami nisu dovoljni, tj. ne daju cijelu priču. Da bi se shvatila jedna zajednica u svome entitetu, potreban je širi raspon izvora i ideja” – prema: M. Krpan Smiljanec, *Lokalna povijest – temelj izgradnje zavičajne zbirke*, *Knjižničarstvo*, *Glasnik Društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema*, br. 1-2, Osijek 2017, 53-55.

hidroelektrane Zvornik, podno zapadnih padina planina Boranje i Jagodnje, na nadmorskoj visini od 160 metara.⁵² Na sjeveroistoku se graniči s Krupnjem, a na lijevoj, bosanskohercegovačkoj obali Drine je grad Zvornik.⁵³ Nastanak naselja Mali Zvornik vezuje se za postojanje zvorničke tvrđave i grada Zvornika na lijevoj obali Drine, koji se 1412. prvi put pominje. Zbog prelaza preko Drine Zvornik je imao veliku važnost.⁵⁴ Smatrao se ključem Drine, a u njegovoj okolici bilo je i ruda. Njegovo podgrađe je prije osmanskih osvajanja 1463, a i kasnije bilo spojeno kulama i zidinama s glavnom kulom, što je stajala na 407 m visokom Velavniku. Osmanlije su grad proširile, i tako su ovdje nastala dva grada: Gornji i Donji. Podgrađe se razvilo u veći grad, vrlo jak branio je put prema Srebrenici, Sarajevu i Tuzli.

Nije utvrđen tačan datum kada je osnovan Zvornički sandžak. To se dogodilo u razmaku od šest godina, tj. krajem osmog ili početkom devetog decenija XV stoljeća. Nakon 1528, a prije 1533. Mačva je izdvojena iz Smederevskog i pripojena ovom sandžaku. Time je on postigao svoj najširi teritorijalni opseg, koji je zadržao sve do Bečkog rata (1683-1699). Obuhvatao je kadiluke: Srebrenica, Brvenik, Šabac, Zvornik, Birče, Tuzla, Gračanica, Bijeljina, Krupanj-Bohorina i Loznica.⁵⁵

⁵² Mali Zvornik je administrativno, kulturno, obrazovno i turističko središte opštine. Po popisu iz 2011. u njemu živi 4.384 stanovnika. Opštinu Mali Zvornik, površine 184 km², čine istoimeno naselje i jedanaest naselja seoskog karaktera: Amajić, Brasina, Budišić, Culine, Čitluk, Donja Borina, Donja Trešnjica, Radalj, Sakar, Velika Reka i Voljevci - prema: <http://tradicija.org/mali-zvornik>.

⁵³ Oko Malog Zvornika su, predočava Ljuba Pavlović (1930): od zapada i sjevera Drina, s istoka Rovine, Batin, Bobija, od juga Drina, Selimovo brdo. Glavna je rječica Moštanica, a potok Kelenderovača. Vrela su: Sun-bunar, Zdravac, Živoder, Arsića vrelo i Velića bunar. U selu su brda: Pećina, Delijića Kamen, Rust, Baščeluci, Bremena, Tvrtak, Bobija, Duškulov kamen, Vilina kosica, Švarc, Rovine i Vlaške njive. Moštanica dijeli Polje na Rakovicu i Veliko polje. Njive su: Krčevine, Dolovi, Baščeluci, Njive, Senokosi, Rovine, Lučice, Barice, Njivice, Zgarišta, Bojište, Dizdarevača, Ahmetovača, Begluci i Drnderine – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, Beograd 1930, 497-498.

⁵⁴ Opšir. A. Uzunović, *Zvornik: historijska monografija: 600 godina grada Zvornika 1410-2010*, Tuzla 2010. "Prošlost Malog Zvornika tesno je povezana sa istorijom susednog grada Zvornika u Bosni, koji je u srednjem veku bio značajno naselje i tržište za izvoz srebra i olova iz okolnih rudnika Srbije i Bosne. Taj stari Zvornik bio je prostrano naselje: širio se ne samo na levoj, već i na desnoj obali Drine. Konačnim padom pod tursku vlast, 1460. godine, Zvornik počinje ekonomski da nazaduje. Tek tada se grad počeo deliti na dva posebna naselja – na Veliki Zvornik levo od Drine, i na Mali Zvornik desno od reke" - prema: R. Golić, Mali Zvornik, *Zemlja i ljudi*, br. 57, Beograd 2007, 35-35, <http://www.sgd.org.rs/publikacije/zemlja/i/ljudi/57/2007-Rajko/Golic-Mali-Zvornik.pdf>; <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/05/17/srpski/SR03051601.shtml>.

⁵⁵ A. Handžić, Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVIII, Sarajevo 1970, 143; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 53; N. Močanin, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva*, Zagreb 1999, 42. Središte Zvorničkog sandžaka do kraja XVII stoljeća bilo je u Zvorniku. Osmanski Zvornik je četiri puta bio pod opsadom. Mađari su ga opsjeli 1464, a

U XVI stoljeću bio je serhat (krajina) u ofanzivnom smislu.⁵⁶ Ovaj sandžak je štitio osmanske posjede od susjednih ugarskih posjeda. Zadržao je obilježje istaknute vojne krajine, sve do propasti Ugarske (1526), “što je bio rezultat političkih prilika koje su u ovoj oblasti vladale”.⁵⁷ Od osnivanja pa do 1541. Zvornički sandžak bio je u sastavu Rumelijskog ajaleta. Nakon osmanskog osvajanja Budima (1541) i osnivanja Budimskog ajaleta ovaj sandžak je izdvojen iz Rumelijskog i pripojen Budimskom ajaletu. U njegovom sastavu bio je sve do osnivanja Bosanskog pašaluka (1580). Tada je priključen tom pašaluku i ostao je u njegovom sastavu do kraja osmanske vlasti.⁵⁸ U XVII stoljeću u Zvorničkom sandžaku nalazili su se kadiluci: Tuzla, Srebrenica, Gračanica, Šabac, Brvenik, Osat, Bijeljina, Krupanj-Bahorina i Jadar-Ptičar.⁵⁹

Zvornik je nakon 1526. izgubio stratešku važnost, ali ju je iza 1699. ponovno zadobio. Poslije Karlovačkog mira zvornički grad je više puta popravljao. Od kraja XVIII stoljeća, pisao je Hamdija Kreševljaković, smatrao se Zvornik najtvrđim gradom Bosne. U njemu je 1838. bilo “85 topova, od toga 46 u arsenalu”.⁶⁰ Mali Zvornik je nastao na desnoj obali rijeke Drine. U prvoj polovini XVIII stoljeća putopisci pominju da je to bila Mala ili Mahala grada Zvornika čiji su stanovnici nazivani Maholjani.⁶¹ Većina naselja današnje opštine Mali Zvornik predstavljala je čitluke zvorničkih i vlaseničkih muslimana. Južno od Malog Zvornika, prema Peštenici i vrhovima Bobije, spuštajući se strmo u Drinsko jezero, prostire se Sakar. Ovo visoko drinsko selo, opisivao je Ljuba Pavlović, penje se uz Pešanicu do na Bobije i Vlaške njive, preko kojih je Radalj. Nasred sela je, nad Drinom, Mustafino brdo, koje se na sredini spušta i ponovo podiže u Vlaške njive. Ispod tog brda, zapadno

---

1688, 1717. i 1737. Austrijanci – prema: H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, *Naše starine*, I, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, 13.

⁵⁶ Pojedini njegovi sandžak-bezi istakli su se kao veliki ratnici – vidi: K. Bašić, Prilog historiji sandžak-begova Zvorničkog sandžaka od osnivanja do kraja XVI stoljeća, *Historijska traganja*, br. 19, Sarajevo 2020, 87.

⁵⁷ A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, 145.

⁵⁸ H. Šabanović, Početak stalne turske vlasti u Bosni: osnivanje “Bosanskog krajišta”, *Znakovi vremena*, br. 57-58, Sarajevo 2012, 65; opšir. E. Ramić, *Upravno-politički razvitak i položaj Zvorničkog sandžaka prema Bosanskom ejaletu do 1833. godine, doktorska disertacija*, Pravni fakultet, Sarajevo 2009; K. Bašić, *Zvornički sandžak u 17. stoljeću*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo 2018.

⁵⁹ R. Smajić, *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683-1718)*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb 2019, 17; K. Bašić, O kadilucima i kadijama Zvorničkog sandžaka u XVIII stoljeću, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 41, Sarajevo 2020, 101.

⁶⁰ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 14.

⁶¹ R. Golić, *Mali Zvornik*, 36. Stara groblja u Polju na dva mjesta kazuju o starosti Malog Zvornika. Stara je i mahala u njemu, do 1878. “dvaput veća, opominje nas na stara bosanska sela ove vrste”.

Drini je niži Hisar, ispod koga ima nešto malo i drinskog Polja.⁶² Sakar je bio praktično “majur malozvorničkih muslimana”. Nastao je oko potoka Peštanice 1738-1739. od izbjeglih muslimana iz Smederevskog sandžaka, koji su pristigli u to područje. Mali Zvornik i Sakar su bila muslimanska naselja. Do 1878. pripadala su Zvorničkom sandžaku i bili u sastavu Bosanskog pašaluka. Iako je Drina razdvajala Sakar i Mali Zvornik od naselja Divič i Tabaci na njenoj drugoj strani, stanovnici ovih naselja su rođaćkim, prijateljskim i ženidbenim vezama bili čvrsto povezani, ekonomski upućeni jedni na druge.

Položaj Malog Zvornika i Sakara, kao i sudbina muslimana u Smederevskom sandžaku, odredili su i njihovu historiju. Muslimansko stanovništvo u ovom sandžaku je od kraja XVII stoljeća izloženo stradanjima, izbjeglištvu i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja.⁶³ Beograd, Smederevo, Šabac i Užice bili su centri života muslimana u Smederevskom sandžaku. Tu je krajem XVIII stoljeća, zajedno sa žiteljima utvrđenog Sokola, u 20-ak naselja Sokolske nahije i u palankama Podrinja, Kolubare i Šumadije živio pretežan broj muslimana pod upravom paše u Beogradu. U 12 nahijskih središta, koja su istodobno bila naselja varoškog tipa, i u deset varošica i palanki (Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Trstenik, Karanovac, Čačak, Palež, Boleč, zatim u Ramu, Golupcu, Gradištu, Dobri i Poreču), uz muslimansko stanovništvo, razvijali su se mali trgovačko-zanatski trgovi. Smederevski sandžak je, u trgovačkom pogledu, bio značajno izvozno tržište svinja i goveda, za cijeli prostor od Podunavlja do Jadranskog mora.⁶⁴ Malozvorničani su

⁶² Oko sela su, prema navodima Lj. Pavlovića (1930): od zapada Drina i Selimovo brdo, od sjevera Bobija, od istoka Pještanica i od juga Drina. Potoci se zovu: Selimovac, Sakarski potok. Važniji su izvori: Mustafina voda, Česma, Točak i Selimov bunar. U selu su brda: Mustafino brdo, Glavica, Strmoglav, Atljičija brdo, Selimovo brdo i Tezga. Njive su: Krčevine, Njive, Tezga, Luke, Bare, Mlakva, Brda, Brazda, Kaldma, Dolovi i Atljičina vrtača. Sakar je novo selo. Mahale su Efendići i Čolaci – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 496; *Poreklo stanovništva naselja Mali Zvornik. Stanje iz 1930. godine. Prema studiji „Sokolska nahija” Ljube Pavlovića*, <http://www.poreklo.rs/2013/01/27/poreklo-prezimana-naselje-mali-zvornik>; *Poreklo prezimena, selo Sakar (Mali Zvornik)*, <http://www.poreklo.rs/2013/01/27/poreklo-prezimana-selo-sakar-mali-zvornik/?lang=lat>.

⁶³ “Sporovi” različitih statistika i procjena su dugovječni. M. Ekmečić piše da u naučnim analizama brojevi imaju čarobnu moć, “iako od njih ništa nije nepouzdanije, ako se upotrebljavaju s predumišljajem. U jugoslovenskom slučaju, gde je cela kultura otrovana nacionalizmom, statističko dokazivanje prošlosti je postalo neubedljivo, tim više što za razdoblja za koja nisu ostavljeni popisi stanovništva sama istoriografija, a naročito istorijska demografija, može praviti radikalno suprotne proračune... Procene broja naroda u beogradskom pašaluku, pre revolucije 1804, pokazuje razlike između 200.000 i 800.000 ljudi” – prema: M. Ekmečić, *Apologija istorijske demografije*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 11-16.

⁶⁴ S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: pojam, osnove i karakteristične manifestacije*, Sarajevo 2013, 187. “Postavlja se pitanje o uzrocima koji dovode do Prvog srpskog ustanka. Turska nije bila država koja bi svoje podanike etnički proganjala, a o nekom preteranom ekonomskom izrabljivanju teško da može biti reči. Crkvena autonomija je bila neosporna, veća nego u Habzburškoj monarhiji. Odmetništvo turskih namesnika od Porte je možda bitan činilac, ali ni to nije nešto novo i neobično za tursku državu. Ništa od nabrojanog ne ukazuje na potrebu Srba za

svojim lakim šajkama, nazvanim “zvorničanke” ili “zvornikuše” prevozili putnike i trgovce sve do Sremske Mitrovice, pa i do Beograda.⁶⁵

Srpski ustanici, predvođeni Karađorđem, uspjeli su da, nakon dizanja ustanka 1804, otrgnu od Bosanskog ejaleta nekoliko nahija Novopazarske oblasti i Zvorničkog sandžaka, i to sav kadiluk Brvenik, dio kadiluka Stari Vlah, kao i podrinjske nahije Jadar i Ptičar, Krupanj i Rađevinu, sve na desnoj strani Drine.⁶⁶ Francuski konzul u Travniku Šomet de Fose (Amédée Chaumette-des-Fossés) nailazio je 1807-1808. po Bosni na muslimane izbjegle ispred srpskih ustanika.⁶⁷ Iz Semberije i drugih krajeva Podrinja se, s druge strane, iselilo se 1807-1809. nekoliko hiljada pravoslavnih seljaka u Mačvu i “srbijansko Podrinje”.⁶⁸ Ustanici su 1809. napadali mjesta po Smederevskom sandžaku, nahije na desnoj strani Drine u Zvorničkom sandžaku, te Višegrad, zatim Rudo, Pljevlja, Prijepolje i Bijelo Polje.⁶⁹ Skoro cijela Istočna Bosna 1809, osim Srebrenice i Zvornika, bila je osvojena. Srpski poraz kod Niša primorao je ustanike na povlačenje iz Bosne, da bi se zaustavio prodor

---

ustankom. Naprosto, radi se o sledećem: Srbi su u Turskoj carevini bili stalno u latentnom stanju pobune, jer su im Turci nametnuli neke elemente spahijskog načina života, koji je bio u potpunosti protivan njihovom ranijem patrijarhalnom životu stočarskog naroda (stara srpska država nije dovela srpsko narodno biće do feudalizma), a aktualizacija te mogućnosti bi nastajala usled povoljnih međunarodnih procesa” – prema: L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, 82.

⁶⁵ R. Golić, *Mali Zvornik*, 39.

⁶⁶ Nakon 1813. ovi predjeli su ponovo priključeni Bosanskom pašaluku i bili u njegovom sastavu sve do 1833. kada su pripojeni “knez-Miloševoj Srbiji”; opšir. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 93.

⁶⁷ On piše: “Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbeglištvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima” – prema: T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 189. Razlozi osmanskih vojnih neuspjeha u prvim godinama srpskog ustanka ležali su, navodi Rašid-bej Belgradi, značajna ličnost u osmanskom Beogradu polovinom XIX stoljeća, u tome što muslimani u Smederevskom sandžaku nisu dobili carsku pomoć zbog dahijskog ubistva vezira Hadži Mustafa-paše i pobune protiv Porte, kao i Karađorđevog potkupljivanja “bosanskih Turaka” da ne bi dizali vojsku na ustanike. On je za to poslao sarajevskim prvcima “priličnu sumu krmenaca” – vidi: M. Marinković, *Srbija prve polovine XIX veka u Istoriji čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji Rašida Beograđanina i Memoaru Ibrahima mensur-efendije*, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 61-62, Novi Sad 2000, 179-186.

⁶⁸ R. Kajmaković, *Semberija, Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXIX, Sarajevo 1974, 13; opšir. M. Grčić-Lj. Grčić. Uticaj istorijskih migracija na naselja i poreklo stanovništva Mačve (Zapadna Srbija), *Glasnik*, sv. 19, Geografsko društvo RS, Banja Luka 2015, 81-102.

⁶⁹ V. Mulić, *Velika Srbija: Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, Sarajevo 2006, 299.

osmanskih snaga dolinom Morave. Sa ustanicima povukao se preko Drine i dio pravoslavnog stanovništva.⁷⁰

Istočne granice Bosanskog ejaleta bile su nepromijenjene sve do srpskih ustanaka u Smederevskom sandžaku. Ta granica je obuhvatala kadiluke Šabac, Krupanj i Bohorinu, zatim Jadar i Ptičar (Loznicu).⁷¹ Samo duž Drine, muslimani su, baveći se pretežno zemljoradnjom, bili nastanjeni u 34 veća i 55 manjih sela. Hatišerifi 1830-1833. pokrenuli su njihovo iseljavanje.⁷² Srbi, predvođeni Milošem Obrenovićem, do kraja treće decenije znatno su istisli muslimane iz unutrašnjosti Smederevskog sandžaka.⁷³ Proces stvaranja srpske autonomije zasnovan na VIII tački Bukureškog mira (1812), Porta je, pod pritiskom Rusije, potvrdila odredbama Akermanske konvencije (1826), potom odlukama Jedrenskog mira, te hatišerifima 1830-1833, kada je Srbima priznata unutarnja politička autonomija, a Milošu Obrenoviću pravo nasljednog kneza (baš kneza).⁷⁴ Sve je to ostvareno uz pomoć novca i podmićivanja.⁷⁵

⁷⁰ V. Stojančević, Srbija i oslobođenje Bosne u vreme Prvog srpskog ustanka, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 1, Beograd 1995, 198-199. Vladimir Čorović piše da povremeni ustanci u Bosni, "nisu imali ovakvog zamaha i uspeha kakav je dostigao Karađorđev podvig to je bilo stoga, što hrišćanski element u njoj nije bio onako verski homogen i uzajamno povezan i što je broj Turaka i muslimana prelazio onaj u Srbiji" –prema: V. Čorović, *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, u: *Srpski pisci i naučnici o Bosni i Hercegovini*, Beograd 1995, 188.

⁷¹ S. Užičanin, Granice Bosne i Hercegovine u djelima prof. dr. Galiba Šljive, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive"*, Tuzla 2019, 128.

⁷² U hatišerifu iz 1830. se navodi: "Turci, koji u Srbiji dobra i zemlje imaju, i koji bi želeli oprostiti ji se, kako bi snošenije svoja sa zemljom prekinuli, imaće jednu godinu dana vremena, da je prodadu Srbima po pravičnu cijenu, koja bi se od komisara opredjelila, koja će se toga radi imenovati. A prihodi od vinograda, bašča, imanja, i zemlja oni Turaka, koji ne bi htjeli sa svim prekinuti svoja snošenija sa zemljom, prodavaće se, po pravičnoj procjeni, i zajedno s dancima hazni Beogradsnoj, ova pak davaće ji nadležnim njenim imaoicima. Kromje garnizona po tvrdnjama zabranjuje se svim ostalim Turcima prebivanje u Srbiji sa svim" – vidi: L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd 1892, 551; G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, *Užički zbornik*, br. 11, Titovo Užice 1982, 306.

⁷³ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma 1862*, Beograd 1983, 7.

⁷⁴ Prvi hatišerif je, navodi Lazar Vrkatić, objedinio sve rusko-osmanske sporazume (od Bukureštanskog do Jedrenskog mira) o srpskom pitanju i stavio je u izgled Srbima takvu autonomiju. Drugi hatišerif, koji je izdao sultan, ali ga je "pisala ruska diplomatija", u potpunosti je aktualizirao srpsku samoupravu i Srbiju učinio na unutrašnjem planu samostalnom državom, dok je na spoljašnjem imala dva gospodara. Drugi hatišerif je pratio berat naslovljen na Miloša Obrenovića, kojim mu se garantuje nasljedno pravo. Osnovano je pretpostaviti da je taj dokument pisan "mimo ruske diplomatije i da ga je Miloš sam uspeo izvojevati svojim umešnim postupcima prema velikašima Porte" – vidi: L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, 83-84; G. Jakšić-D. Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine*, Beograd 1937, 49.

⁷⁵ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 183. Miloš Obrenović je 1834. jednom osmanskom velikodostojniku poklonio "200 najboljih serbskih volova i sve vrste serbskih narodnih instrumenata za svirku i pojanje", drugome "šest jahaćih

Uspostavljeno je “tursko-srpsko dvovlašće” u Smederevskom sandžaku, koje je Vuk Karadžić opisao kao podjelu vlasti tako da “Paša ostane gospodar u gradovima i nad Turcima i muslimanima, a Miloš u zemlji nad narodom i nad knezovima”.⁷⁶

Odluka Porte o ustupanju prekodrinskih nahija Srbima uzbunila je bošnjačke prvake u Bosanskom ejaletu.⁷⁷ Ali Namik-paša, bosanski valija, izvještavao je Portu da će ustupanje tih nahija Srbima dovesti do gladi u nekim bosanskim oblastima, da se u Bosni probudila “jedna silna mržnja” i na Miloša Obrenovića i na Portu.⁷⁸ Ustupanje prekodrinskih nahija Kneževini Srbiji bio je jedan od uzroka Pokreta za autonomiju kojeg je predvodio Husein-kapetan Gradašević. Miloš Obrenović je, kao nagradu za vjernost sultanu u vrijeme bune Husein-kapetana, dobio 1833. četiri nahije na desnoj obali Drine: Jadar, Ptičar, Krupanj i Rađevinu, te veći dio područja Stari Vlah. Srbijanska administrativna granica prema Bosni došla je na Drinu.⁷⁹ Priključenje prekodrinskih nahija Jadra i Rađevine praćeno je progonom muslimana, mada je Miloš Obrenović još 1831. tražio od njih polaganje zakletve njemu na vjernost.⁸⁰ Prava namjera Obrenovića je bila, u pogledu iseljavanja, da se prvo muslimanski seljaci odvoje od gradova i protjeraju u Bosnu.⁸¹

Srbima su Hatišerifom iz 1833. priznate Krajinska, Crnorečka, Paraćinska, Kruševačka, Starovlaška i Podrinska nahija. Miloš Obrenović je sultanu, nakon dobijanja ovog hatišerifa, poslao 1.000 volova, a poklone su dobili i nadležni osmanski i ruski velikodostojnici koji su radili na njegovoj

---

konja”, trećem “100 dukata cesarskije”; opšir. Lj. Tešić, „Knjaz voleo volove i ovnove”, *Ilustrovana politika*, br. 2252, Beograd, 16. mart 2002.

⁷⁶ V. Blagojević-I. Perić, Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije, *Vojno delo*, br. 3, Beograd 2018, 548.

⁷⁷ Koristeći se teškim unutrašnjim stanjem u kome se našla osmanska država, Miloš Obrenović je na različite načine ostvario uspostavu srpske vlasti u svim nahijama koje su do 1813. pripadale Karadorđevoj Srbiji i koje su po slovu Hatišerifa (1830) trebale ponovo da uđu u njen sastav: “Zakupom poreza u Jadru, Rađevini, Starom Vlahu i delu Novopazarske nahije, naoružavanjem i podizanjem naroda, mobilizacijom i isturanjem srpskih pandura i vojske na granice i formiranjem ustanova srpske autonomije u ovim oblastima, s istovremenim predostrožnim poštovanjem autoriteta Portinog vezira koji je gušio pokret Huseina Gradaševića, Miloš je 1831-1832. godine izveo faktičko prisajedinjenje ovih oblasti Kneževini Srbiji” – prema: U. Šešum, *Srbija i Stara Srbija (1804-1839)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2015, 169, 242.

⁷⁸ G. Šljivo, Vrijeme nemira u Bosni u prvoj polovini XIX stoljeća i Husein-beg Gradaševića, *Gračanički glasnik*, br. 12, Gračanica 2001, 37.

⁷⁹ M. Imamović, *Knjiga pamćenja*, Sarajevo 2013, 561; A. Lepirica, Historijsko-geografski razvoj granica Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, svezak geografija, br. 6, Tuzla 2009, 60.

⁸⁰ Č. Rastoder, Refleksije hatišerifa iz novembra 1833. godine na Bosanski ejalet, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLI/2011, Sarajevo 2011, 194.

⁸¹ B. Teinović, *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Banja Luka 2019, 189.

izradi.⁸² Individualne srpske dažbine su pretvorene u godišnji paušalni tribut Porti. Ovim hatišerifom visina srpskog danka iznosila je 2.300.000 osmanskih groša. Kako se prijašnja odredba o jednogodišnjem roku koji je dat muslimanima za iseljavanje, pokazala nedovoljnom, ona je preinačena u rok od pet godina. Nije se smjela sputavati prodaja imanja između muslimana i pravoslavaca. U Smederevski sandžak se, s druge strane, u tom periodu doseljava preko 200.000 ljudi. Na jednom kvadratnom kilometru 1815. živjelo je 12,5 stanovnika, a 1844. već 22,6; broj sela se povećao sa 1.400 na 2.018.⁸³

Odvajanje nahija u Podrinju, do tada u sastavu Bosanskog ejaleta, teško je pogodilo muslimane u Bosni, posebno u okolnim područjima. U njihovoj predaji, kao i ukidanju nasljednih kapetanija u Bosni, mnogi bošnjački prvaci vidjeli su kraj Bosne (“gotovo je s Bosnom”).⁸⁴ Plan i upute za iseljenje muslimana dao je sam Miloš Obrenović.⁸⁵ Najprije je, upućivao je on, trebalo upozoriti one koji treba da idu da je rok za njihovo iseljavanje prošao, naređujući dalje da “svakog Turčina koji bi se protivio iseleniju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine, ili upute u Sokol”. Miloš je naređivao predstavnicima srpskih vlasti da idu na Drinu i “Turke” isprate “s pokretnim imanjem njenim”, a “nepokretno, koje su isti Turci pod tapijama držali, da im isplati”.⁸⁶ Miloš je tražio i da se „razvale” sva sela duž Drine čije stanovništvo neće da se iseli, te da se ne dozvoli povratak protjeranim iz tih sela, niti da sakupe ljetinu.⁸⁷ Pojedinin selima su Obrenovićeви emisari, poput Vuleta Gligorijevića, slali upozorenja da se ise u roku od jedne nedjelje, u protivnom “eto mene... s vojskom na vas”.⁸⁸ Toma Vučić Perišić je prijeteći, jasno stavljao do znanja muslimanima iz krupanjskog i lozničkog kraja, Lipnice i Lešnice, da se moraju

⁸² R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, II, Novi Sad 2001, 101.

⁸³ *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 226; upor. V. Stojančević, *Kosovsko-polimske migracije u Srbiju kneza Miloša*, *Glasnik*, Etnografski institut, IX-X (1960-1961), Beograd 1961, 179-186.

⁸⁴ E. Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993, 33.

⁸⁵ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, 187.

⁸⁶ O. Zirojević, „Etničke zajednice u kneževini Srbiji (2)”, *Helsinška povelja*, br. 99-100, Beograd, septembar-oktobar 2006, 51.

⁸⁷ Miloš Obrenović je, insistirajući na iseljavanju muslimana, pisao Aleksi Simiću, svom zastupniku kod beogradskog paše: “Zato oću da im dokažem da moraju i kako dođe mart svi do jednog moraju izlaziti iz varoši pak nek idu koji oće dalje, nedam ni jednom od njih biti među nama, samo garnizoni gradova u stjenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što se Turčinom zove moraće kako mart dođe odlaziti između nas, nit ću više čekati fermama niti berata, to je tvrdo i postojano moje namjerenije” – prema: H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, Tuzla 2001, 117.

⁸⁸ R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, Beograd 1986, 319.

iseliti.⁸⁹ Oni su, nevoljno, odlazili. Čačak su 1831. napustili. Vasa Popović, obor knez Požeške nahije, izvještavao je u martu te godine o njihovom odlasku: “Ovdašnji Turci su se iselili u Užice”. Miloš Obrenović je davao uputstva lokalnim srpskim vlastima da muslimanska imanja isplaćuju, po potrebi, i više nego što u stvari vrijede, da ih kupuju i bez tapija.⁹⁰ Ubrzo se, kao u Podrinju, za ta imanja nudila osjetno, pa i upola niže cijene od stvarne.⁹¹ Polovinom 1834. mješovita srpsko-osmanska komisija je nosila četiri tovarne bisage u kojima je bilo 10.000 dukata namijenjih za otkup muslimanskih imanja u srednjem Podrinju. Mnogi muslimani nisu htjeli da prodaju imovinu, pa su vršeni pritisci. Uz upotrebu sile iseljavani su muslimani iz donjeg Podrinja.⁹²

U mjestima gdje su muslimanske kuće paljene ili razorene, nastojalo se, prema uputama Miloša Obrenovića, da se sačuvaju hambari i ostala imovina. Njegove akcije izazvale su bijes kod bosanskih prvaka, kao i nezadovoljstvo na Porti: “Kad u Carigrad glas stigne, da je knez Miloš silom Turke iz podrinskih krajeva u Bosnu proterao, zameri mu se jako. Ali diplomaciji srpskoj pođe za rukom da se Porta ublaži”. Obrenović je uspio da podmićivanjem osmanskih velikodostojnika izbjegne osudu.⁹³

Muslimani s prostora današnje Bajine Bašte iselili su se 1832-1834. u Osat, iz Bitinovaca duž Drine i Kozjaka u Sakar i Mali Zvornik. Iza Baje Osmana, iseljenog 1834. iz Pljeskova u Dobrak kod Skelana, ostale su livade, voćnjaci i bašte. Tu će potom čitavo naselje, naseljeno pravoslavnim življem, dobiti ime Bajina Bašta.⁹⁴ U dijelu sokolske nahije, od planine Tare do sela Bačevac, Jovan Mičić, rujanski serdar, nije vodio duge pregovore. Upadao je u Beserovinu, Perućac i Pljeskova. Rasprave je prekidao prijetnjama i

⁸⁹ R. Popović, Toma Vučić Perišić i iseljavanje Turaka iz Podrinja, *Račanski zbornik*, br. 5, Bajina Bašta 2000, 17-29; Isti, *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003, 64-65. Iza podrinskih muslimana ostali su očuvani nazivi u toponomastici: Osmanovo brdo u Perućcu, Musino brdo i Vejzino polje u Višesavi, Selimov točak u Gunjcima.

⁹⁰ Karakteristično je to bilo sa otkupom tih imanja u Čupriji, gdje on svojim ljudima u februaru 1834. šalje pismo: “Vi iščete da Vam pošaljem 6.390 groša, no ja Vam šaljem 16.000 groša da što više uzmožete i iskusurite, ne samo onih 80 arnautskih udžera, nego i druge kojekakve sirotinske zgrade, makar ih i skuplje malo platiti nego što vrede, samo nek prodaju Turci i neka zadovoljni budu... i nek se čas pre s vrata tornjaju” – prema: V. Stojančević, Dva oružana sukoba na srpsko-turskoj granici iz vremena prve vlade kneza Miloša Obrenovića, *Istorijski časopis*, knj. IV, 1952-1953, Beograd 1954, 129.

⁹¹ B. Miljković Katić, *Poljoprivreda u Kneževini Srbiji (1834–1867)*, Beograd 2014, 55. Osim domicilnih muslimana, velike parcele obradive zemlje i pašnjaka u srednjem i donjem Podrinju bile su vlasništvo muslimana iz Zvornika, Loznice, Bijeljine i Šapca – vidi: D. Pavić, Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku, *Istorijski časopis opštine Mali Zvornik*, br. 1, Mali Zvornik 2018, 21-22.

⁹² D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 21.

⁹³ R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, 322.

⁹⁴ R. Blanuša, “Proteruju” Osman Baju”, *Večernje novosti*, Beograd, 9. avgust 2003. godine.

pucnjavom. Odatle je iseljavanje vršeno skelama i čamcima. Oko 1834. najviše iseljenika je iz Perućca. Iz njega je 131 porodica prešla Drinu, kao i 10 porodica iz Beserovine.⁹⁵ U stara ili nova naselja u dolini Drine, između Srebrenice i Janje, naseljavaju se muhadžiri iz šabačke i sokolske nahije. Muslimane iz Sokola je migracioni put vodio u naselja u donjem toku Drine: Srebrenicu, Bratunac, Zvornik, Kozluk i Janju, gdje su neki i ostali, dok su drugi išli dalje. Iz Sokola je prešlo oko 400 porodica sa 1.623 muška člana.⁹⁶ Jedan dio muhadžira naselio se po rogatičkom kraju.⁹⁷

Muslimani su u Mali Zvornik i Sakar dolazili u većem broju, posebno nakon iseljavanja iz Azbukovice i Sokograda 60-ih godina. Tu su na kupljena imanja, još od 1834. naseljene porodice Mustapića, Jusića, Buljubašića, Osmaklića i Ujkića, iz sela podno Sokola.⁹⁸ U Sakar 1820-1834. dolaze porodice Hadžiefendića (6 kuća) pristigli iz Hamzića, Čolaci (Čolakovići) s Batara (10) u Brasini, Duraci (Durakovići) iz Krupnja (5), Mustafića (Šahmanovića) iz Donje Krupine (5), Šundića iz Kučevaca (6), Mujkića (Dauti, Dautovića) iz Tepavca (6) u Čolacima.⁹⁹ Kad su iseljavana muslimanska sela, Sakar i Mali Zvornik su se oduprli blagodareći smišljenoj odbrani iz Zvornika. Većina oni koji su prolazili tada kroz Mali Zvornik smatrali su ovo mjesto jednim od zvorničkih mahala, jer se nije razlikovao od mahala s druge obale Drine. U Sakaru su muslimani imali zakose, šume i livade. Kad su se iz gornjih sela počeli muslimani iseljavati i pridolaziti Zvorniku, tada su muslimani Zvorničani riješili da u ovo selo naseljavaju doseljenike, da tako održe i ovo selo uza se. U tom vremenu primili su neke doseljenike, a kad su 1834. istjerani muslimani iz svih gornjih sela, primili su i njih. Neke su tu zadržali, a druge su prebacili preko Drine u Bosnu.¹⁰⁰

⁹⁵ N. Živković, Sukob oko Mokre Gore i nemiri na Drini (1834), *Užički zbornik*, br. 6, Titovo Užice 1977, 69-70.

⁹⁶ E. Tihić, Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini, u: *Bosanska posavina – dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1997, 152-156.

⁹⁷ Rogatički kraj je 1804-1863. prihvatao muhadžire, posebno iz gradova: Vajzovići, Čolići, Tvice, Valjevci i Užičani u Rogatici, Biogradlje u Mrvićima, Lele iz Smedereva u Pedišima i Huremi, koji su preko Višegrada i Rogatice došli u Košuticu). Cijela grupa zanatlija, mahom kovača (Smajići, Herceglići, Sitarevići i Mucići), doselila se iz Sokola – nav. prema V. Kosorić, *Naselja i porijeklo stanovništva*, u: *Rogatica*, Sarajevo 1966, 19.

⁹⁸ Opšir. I. Hasan, Islamski spomenici u Malom Zvorniku, *Islamska misao*, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

⁹⁹ Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 497; Š. Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II, Tuzla 1958, 76.

¹⁰⁰ Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 497-498; I. Hasan, Islamski spomenici u Malom Zvorniku, *Islamska misao*, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

Priključenjem 1833. bosanskih nahija Jadra i Rađevine Kneževini Srbiji, odnosi Bošnjaka i Srba postali su zategnutiji. Bošnjaci se nisu mogli lako pomiriti sa izdvajanjem ovih podrinskih mjesta. Da bi se ovi problemi riješili formirana je zajednička komisija za administrativno razgraničenje. Jedan broj bosanskih prvaka, određen za rad u ovoj komisiji, odbio je da se prihvati tog posla, a i narod se suprotstavljao radu ove komisije. Mahmud-paša Fidahić, zvornički muteselim, odbio je u novembru 1834. da bude angažiran kao član komisije za razgraničenje. Podršku protjeranim muslimanima pružali su posavski muteselim, među kojima se, pored zvorničkog muteselima Mahmud-paše, isticao i bijeljinski Ali-paša Fidahić.¹⁰¹ Muslimani nadomak Malog Zvornika napali su članove komisije na čelu sa Hasan-efendijom. Svezanog Hasan-efendiju Bošnjaci su doveli na Drinu i tu bio bio pogubljen, zajedno sa svojom pratnjom, da ga nisu zaštitili mula Mustafa i hodža iz Zvornika.¹⁰² Priključenjem Jadra i Rađevine srpskoj kneževini, ostala su još dva mala teritorija na desnoj obali Drine: Mali Zvornik i Sakar, gdje su živjeli muslimani, a koja su, unutar Zvorničkog sandžaka, pripadala Bosanskom ejaletu.¹⁰³ Iseljavanje muslimana iz Jadra i Rađevine, okončano je tokom 1834. godine.¹⁰⁴

Prema Radošu Ljušiću u Jadru je krajem treće decenije bilo oko 267 muslimanskih kuća. Od tog broja u Lipnici 35, Loznici 150 i Lešnici 82, dok je u Rađevini s Krupnjom i Medenikom bilo 155 muslimanskih kuća. Procjenjuje se da je u ove dvije nahije živjelo oko 3.000 muslimana. Od 1830. do 1834. iz 28 sela jaderske i rađevinske nahije iselilo se 204 domaćinstva. Nastanili su se po naseljima na području Zvorničkog sandžaka, i to u Bijeljinu, Brčko, Gračanicu, Kladanj, Vlasenicu, Zvornik, Tuzlu, Modriču, itd.¹⁰⁵

Neki od prognanih muslimana vraćali su se nakratko na područja na kojima su prije živjeli, kako bi uzeli stoku i drugi svoj imetak. Na području između Loznice i Lešnice, iz Bosne u martu 1835. upalo je između 150-200 lica i opljačkalo više od 200 grla stoke. Sporovi i incidenti oko granice stvorili su nesigurnost kod stanovništva oko Drine. Strah je bio prisutan i zbog glasina da će Srbi iz svoje kneževine napasti Bosanski ejalet.¹⁰⁶ Brojne porodice Srba iz Bosanske krajine, na poziv kneza Miloša Obrenovića, naselile su se 1835. i 1836. u Loznici, Lešnici, Lipnici i drugim varošima i selima u Jadru. Dio "Prekodrinaca, Krajišnika i Sremaca" naseljen je po "praznim turskim kućama"

¹⁰¹ Ć. Rastoder, *Refleksije hatišerifa iz novembra 1833. godine na Bosanski ejalet*, 197.

¹⁰² I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 68-69.

¹⁰³ M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo 2000, 17.

¹⁰⁴ Opšir. *Srednje Podrinje, Jadar, Rađevina, naselja, poreklo, običaji stanovništva*, prired. B. Čeliković, Beograd 2011.

¹⁰⁵ Ć. Rastoder-I. Šabotić, *Posavska buna 1836. godine*, *Arhivska praksa*, br. 13, Tuzla 2010, 369-370.

¹⁰⁶ I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, 69.

u Lešnici. Doseljenicima su pripala i imanja “Turaka” koji su 1834. iseljeni.¹⁰⁷ Napuštenu “tursku zemlju” prisvajali su i Lešničani i Mačvani pod izgovorom da su te zemlje ranije bile otete. “Turske kuće” i imanja kupovali su jeftino i srpski trgovci iz Loznice. Iz jednog spiska kupaca “turskih kuća i imanja” u Loznici i Azbukovačkom srezu 1836. vidi se da su oni kupili 122 kuće i dućana i 85 placeva, od toga je Cvijio Spasojević, pradjed geografa Jovana Cvijića, kupio 12 kuća i dućana i tri placa zemlje a Rista Pavlović 32 placa zemlje.¹⁰⁸

Mada je 1834. bila precizirana kao godina definitivnog iseljavanja muslimana iz sela, ipak je i nakon ovog roka bilo još oko 20 sela iz sokolske nahije iz kojih se muslimani nisu iselili. Oni su ostali i u gradu Sokolu, Malom Zvorniku i Sakaru, koji je, kao muhadžirsko naselje nastao još u prvoj polovini XVIII stoljeća.¹⁰⁹ Srpska komisija određena da procijeni i otkupi “dobra turska” u Podrinjskoj i Sokolskoj nahiji izvjestila je početkom novembra 1834. Miloša Obrenovića “kako smo izseljene Turke okružija Sokolskog ponudili, da svoja dobra prodaju, i da se na to ni edan prevoleti nie kteo”. Zato su članovi komisije namjeravali, kao su pisali Obrenoviću, da, prema nekim uputama, nastave putovanje do Loznice “da i one podrinjske Turke ponudimo, ne bil i oni dobra svoja prodali”, a u Zvorniku, da razgovaraju s Mahmud-pašom za “Malij Zvornik i Sakar”. Mahmud-paša ne samo da nije bio voljan da pregovara o ustupanju Malog Zvornika i Sakara Srbima, već je odbio da primi ovu komisiju, govoreći da o tome mogu pregovarati samo beogradski i bosanski veziri.¹¹⁰

¹⁰⁷ U izvještajima 1837. višim vlastima o sukobima doseljenih bosanskih Srba iz Krajine i domaće pravoslavnog stanovništva, policijski organi su uočavali da je najveća žalba mjesnog življa na ove doseljenika “na njihove lopovluke, tako da nikako od njih rane u koševima sačuvati ne mogu i više njih žalili su se da im nije treći tal u koševima ostalo” – prema: N. Pavković, Arhitektura privrednih zgrada i njihov funkcionalni razvitak, *Glasnik Etnografskog instituta*, knj. 27, Beograd 1964, 248.

¹⁰⁸ M. Grčić, Migracije i poreklo stanovništva Jadra - zapadna Srbija, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, br. 1, Beograd 2004, 43-44. Za Đ. Milićevića lešnički Krajišnici su bili dokaz da je Bosna srpska zemlja. Zagledan preko Drine on kaže: “Samo znam da mi se činila neverica ono što je pred Bogom i ljudima jedno može ko cepati na dvoje. – Ne može biti, da je ovo ovamo naše, a ono tamo tuđe! To mora da je neka pometnja. Svet se, najposle, mora uveriti da dva i dva moraju biti četiri; da su Srbija i Bosna jedna srpska otadžbina”.

¹⁰⁹ U međuvremenu se vraćao i izvjestan broj muslimana oko Sokola sve do 1862, kada su se iselili u Bosnu; opšir. G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, 321-324.

¹¹⁰ “Komisija određena da procijeni i odkupi „dobra Turska“ u nahijama podrinjskoj i sokolskoj izvjestila je 8. novembra 1834. kneza Miloša “kako smo izseljene Turke okružija Sokolskog ponudili, da svoja dobra prodaju, i da se na to ni edan prevoleti nie kteo“. Zato su oni namjeravali, kako su pisali knezu, da po savjetu hadži Hasan-efendije nastave putovanje do Loznice “da i one podrinjske Turke ponudimo, ne bil i oni dobra svoja prodali, a u Zvorniku, po nalogu i preporuci Vedži-Paše da se razgovorimo s Mahmud-Pašom za Malij Zvornik i Sakar, i da mu se pročita udutnama. “Kad su došli 6. novembra u Veliku Reku, obavijestili su, po jednom panduru, Mahmud-pašu u Zvorniku o svrsi svoje misije i pozvali ga da i on dođe na razgovor. Iako im Mahmud-paša nije odgovorio, ova komisija, u kojoj se nalazio i silahdar beogradskog

Kneževina Srbija je od 30-ih godina kod osmanskih vlasti pokretala pitanje priključenja Malog Zvornika i Sakara koji su, nakon administrativnog razgraničenja 1833. ipak ostali u sastavu Zvorničkog sandžaka. Vlasti u Beogradu pokušavale su diplomatskim putem da uvjere Portu da im preda ta dva mjesta. Porta nije prihvatila srpske tvrdnje da je granica između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije rijeka Drina. Kada se u tome nije uspjelo, pokušavalo se to ostvariti u momentima kada je osmanska država bila u krizi, navodeći uvijek razloge sigurnosti. Ovo je bio, pisao je Slobodan Jovanović, “pravi turski uglob u našem zemljištu – utoliko nezgodniji što je presecao trgovački put od Loznice u užički okrug. Zbog zvorničkih i sakarskih muslimana, put je postao tako nesiguran da su ga putnici zaobilazili i išli stranputicama”. Iz Beograda su išli u Istanbul note da se u pogledu Malog Zvornika udovolji “opravdanom srbijanskom zahtjevu”. U pregovorima sa osmanskim vlastima srpski predstavnici su isticali ekonomske i sigurnosne razloge, alih ih Porta nije uvažavala.¹¹¹

Srbi su bili na stanovištu da treba stalno držati poneko otvoreno pitanje u odnosima sa Portom. Uredbom srpskih vlasti od 27. jula 1839. naloženo je da sva “turska dobra” koja ostanu bez sahibije (posjednika- prim. S.B) pripadnu srpskoj kneževini, te da se vakufska zemlja bez nadzora dodijeli crkvama. Početkom decembra iste godine odlučeno je da se desetak naplaćuje od “turske zemlje, sve dok ne bude prodata”. “Nesretni turci” iz daleka “posmatrahu kako olako njihova krvlju stečena imanja i čifluci prelaze u tuđe ruke”.¹¹² Za vlade

---

vezira Vedžihi-paše, je nastavila putovanje prema Zvorniku. Naprijed je izmakao silahdar sa dva momka da bi prvi stigao do zvorničkog paše i započeo razgovor. Kad su se oni približili Zvorniku, u kraju više Sakara, sjašili su sa konja i po savjetu hadži Hasan-efendije, nastavili put pješice, iako im ništa nije Mahmud-paša odgovorio: “Kako se približimo, vidimo Turke, kako iz Zvornika Malog potiču pred nas, i odma na nas pucati počnu”. Komisija se našla u obruču. Uzalud je hadži Hasan-efendija izvikivao «da se boja okanu» jer je on “carskij čovjek”. “No kad Bošnjaci i na njega stanu pucati», uzjaši i nazad se okrenu. U toj žurbi i pometnji, komisija je ostavila „sve seksane i sav prtljag, a ostane i seksana na kojoj je bila azna“. Saznali su da je paša primio silahdara i da mu je tad rekao da se on neće miješati u posao koji je u nadležnosti dvojice vezira, bosanskog i beogradskog. Tako nije Mahmud-paša ni htio razgovarati o ustupanju Malog Zvornika i Sakara, dijelova Bosanskog ejaleta, koji su jedino ostali na desnoj strani Drine” – prema: G. Šljivo, Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku, *Gračanički glasnik*, br. 10, Gračanica 2009, 38.

¹¹¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Orašje 2005, 394.

¹¹² Odlukom Popečiteljstva pravosuđa od 17. novembra 1841, u mjestima gdje “Turci još žive”, vakufska zemlja bez sahibije, tačnije džamije i koja je “rada prihod ustupiti našim crkvama, pripala je crkvi. Tako je Popečiteljstvo dobilo spisak vakufskih zemalja u Smederevu 18. decembra 1839. koja su bez sahibije i koja je trebalo da pripadnu crkvama. Međutim, knjaževskim rešenjem od 3. februara 1847, odlučeno je da se crkvama zabrani prodaja vakufskih dobara. Međutim, šabačka opština molila je Ministarstvo prosvete, preko šabačke kapetanije, da se dozvoli prodaja vakufske zemlje, jer je zajednički stav opština bio da bi se ostvarila veća zarada prodajom zemlje. Istovremeno, dostavljen je i spisak popisanih dobara na vakufskoj zemlji u Srbiji” - prema: I. Kolaj Ristanović, O ustanovi vakufa i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno-istorijski okvir, *Pravni zapisi*, br. 1, Beograd 2019, 211.

Aleksandra Karađorđevića donekle je opao intezitet iseljavanja muslimana. Ivan Frano Jukić 1847. piše da od 849.286 stanovnika u srpskoj kneževini ima 15.161 “Turčin”, te da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicu (“ima turskih kuća 723, duša 3.659”), Smederevu (“turskih kuća 150, duša 750”), Šapcu (“turskih kuća 270, duša 1.350”), Sokolu - gradovima gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, gdje su oni imali 2.649 kuća.¹¹³ Nakon ponovnog dolaska na vlast Miloš Obrenović će još intezivnije raditi na iseljavanju muslimana. Poduzimane su razne akcije da se oni isele.¹¹⁴

U jedanaest nahija Smederevskog sandžaka muslimani su svojedobno činili 58% stanovništva. U Beogradu su predstavljali četiri petine stanovništva, u Užicu su 96,7% populacije, a 65% u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od kojih 200 pod oružjem.¹¹⁵ Ovi izvori su, pak, procjenjivali da se, uoči krize 1862, u srpskoj kneževini nalazilo “oko 12.500 Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika”. Tokom te godine bivalo je sve manje varošana a sve više nizama.¹¹⁶

U Smederevskom sandžaku, za osmansku državu važnoj pograničnoj provinciji, muslimansko stanovništvo pretrpjelo je znatne demografske gubitke u tri habzburško-osmanska rata vođena na tom prostoru (1683-1699; 1716-1718; 1737-1739) od kojih se potom nikada više nije u potpunosti uspjelo oporaviti. Nasuprot tome, pravoslavni srpski element brzo je nastanjivao oblasti u ovoj osmanskoj provinciji. Novi stanovnici stizali su iz oblasti Hercegovine,

¹¹³ I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 202-206. U “Novinama beogradskog čitališta” u martu 1847. objavljen je članak o dolasku “velikog broja Turaka” iz Bosne u Loznicu, “te zemlju prodaju i naši ljudi da se satru kupujućii” – vidi: D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 22.

¹¹⁴ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 487-488; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, *Glasnik*, br. 2, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo 1979, 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 125-127.

¹¹⁵ U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: *Šabac grade, moj veliki jade! Kroza te se proći ne mogaše/ Od Mus-age i od Halil-age,/ Od srebrenih noža i pušaka,/ I od njina velika jordama*; opšir. D. Živanović, *Šabački Turci 1830-1867*, *Šabački Turci 1830-1867, Godišnjak Narodnog muzeja u Šapcu*, br. 14, Šabac 2013, 85-100.

¹¹⁶ Đorđe Magarašević piše u *Putovanju po Srbiji u 1827. godini* (Pančevo 1882) da su muslimani u Smederevskom sandžaku fanatizmom “zaslepljene poturice”, mnoge gore od Turaka”, da su oni u Šapcu “po većoj časti Bošnjaci, dakle poturčeni Srbi, od kojih jedva se koji nađe da zna turski govoriti”; upor. Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Beograd 1984, 60; B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti, Helsinške sveske*, br. 18, Beograd 2004, 16.

Bosne, Kosova, vardarsko-Moravske doline, Torlaka i Šopluka.¹¹⁷ Sticanje srpske autonomije i proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka tokom XIX stoljeća doveo je do postepenog nestajanja preostalih muslimana. Muhadžirski pokret ka Bosanskom ejaletu obuhvatio je seosko stanovništvo ovog sandžaka 1830-1834, a idući i završni, gradsko - 1862. godine. Rad srpske *Preobraženjske skupštine* iz 1861, vojne pripreme i još nekoliko drugih pitanja, pogoršali su srpsko-osmanske odnose, što je 1862. dovelo do bombardiranja beogradske varoši od strane osmanske artiljerije s kalemegdanske tvrđave. U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-osmanskih sporova. Francuska i ruska vlada su prethodno načinile sporazum o istupanju u korist srpskih interesa.¹¹⁸ Engleska i Austrija su pružile podršku Porti, optužujući Kneževinu Srbiju za izazivanje sukoba.¹¹⁹ Konferencija je zaključena protokolom, po kome se tvrđave Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, “Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda”.¹²⁰

Porta je dala prednost obaveznom iseljavanju muslimana nad mogućnošću njihovog ostanka pod srpskim zakonima. Nije htjela da ih ostavi pod jurisdikcijom “zavisne države”, čiji odnos prema muslimanima nije odavao uvjerenje da će im biti garantirana sigurnost života, vjere, imovine i časti.¹²¹ Porta je zadržala garnizone u Beogradu, Smederevu (Semendire), Kladovu (Fethu'l-islam) i Šapcu (Böğürdelen). Muslimani su se trebali iseliti “što je moguće brže”. Određenu odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja, trebala je Porti isplatiti srpska vlada “u ime sviju naknada koje je imala

¹¹⁷ N. Radosavljević-M. Marinković, *Popis muslimanskog stanovništva iseljenog iz Užica u Rogatici 1863. godine*, Mešovita građa, nova serija, knj. XXXVI, Beograd 2015, 209.

¹¹⁸ N. Randelović-A. Đorđević, Protokol konferencije u Kanlidži, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, LV, Niš 2010, 113. Rusija je, iza Krimskog rata (1853-1856), planirala da ostvari “izlazak u topla mora” preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, za svoje polazište ka Istanbulu- vidi: *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1952, 36-37.

¹¹⁹ Engleski konzul Bulever je u jednom izvještaju naveo da su borbe prirodno uslijedile nakon izazivanja od strane Srba i “usuđujem se da kažem, skoro i od strane srpske vlade” – vidi: M. Zorić, „Vek i po od predaje utvrđenih gradova Srbiji”, *Odbrana*, br. 286, specijalni prilog 175, Beograd, 15. avgust 2017, 13.

¹²⁰ Opšir. N. Hrišić, *Pre pedeset godina: Čukur česma, bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862*, Beograd 1912, 3-85; V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887, Beograd 1997, 508-509. Po završetku konferencije u Kanlidži, u Užicu je izbio veliki požar. Izazvali su ga Srbi - “verni ljudi”, da bi optužili muslimane kao podmetače i inspiratore sukoba. Požar je poslužio kao izgovor da se muslimani što prije isele.

¹²¹ F. Karčić, *Pravno-historijske studije*, Sarajevo 2016, 124.

da traži po protokolu Kanličke konferencije” (“Kanlıca Protokolü”).¹²² Muslimani su trebali da ostave Srbima svoja groblja na čuvanje, a Srbi nisu smjeli da ruše džamije. To je ostalo tek slovo na papiru.¹²³

Iz Smederevskog sandžaka je, prema navodima ruskog konzulata u Sarajevu, zaključno s 1867-1868. prešlo u Bosanski ejalet oko 30.000 muslimana.¹²⁴ Nakon predaje gradova Srbima 1862. na desnoj obali Drine su u rukama muslimana ostali još samo Mali Zvornik i Sakar.¹²⁵ Početkom 1863. minirane su i onesposobljene užička i sokolska tvrđava u prisustvu ruskih i engleskih vojnih komesara.¹²⁶ U miniranju sokolske tvrđave učestvovao je Petar Radojković, rađevski kapetan, bojeći se da se muslimani “drugim fermanom” ne vrate. Pri eksploziji sva je gradska unutrašnjost urušena: “Vele da su Turci sagledav ruševine grada i svojih domova gorko uzdahnuli i vrteći glavama rekli: “Valah biva, i da nas Padišah povрати natrag, nemamo se gde skloniti, niti rašta vraćati u Soko”.¹²⁷ Srpski knez Mihailo je, u svojoj skupštinskoj besjedi, 17. avgusta 1864, konstatirao: “Muslimani koji su živeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su, ali ima još da se isele Turci iz Malog

¹²² V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 534; *Istorija Beograda*, II, Beograd 1974, 148.

¹²³ Teško da na ovim našim prostorima, piše Olga Zirojević, “treba nekom posebno objašnjavati šta znači idiom *tursko groblje*. “Prošao kao mimo Tursko groblje. Ne će ni da pogleda na”, beleži Vuk Stefanović Karadžić. U *Uskočkom rečniku*: “tursko groblje - nešto bez ikakve vrednosti” (“Prošo e mimo me kao mimo tursko groblje”). Pa i u Matešićevom rječniku “proći kao kraj (pokraj, pored) turskog (čifutskog) groblja” znači “proći pored nekog ne obraćajući na njega nikakvu pažnju odnosno proći bez pozdrava” – prema: O. Zirojević, „Tursko groblje”, *Republika*, br. 332-333, Beograd, 1-31. maj 2004.

¹²⁴ Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 91; M. Pelesić, *Pogovor*, u: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996, 260.

¹²⁵ U Zvorničkom kadiluku naseljeno je 361 odraslih sa 136 muške djece užičkih muhadžira, smješteni u 98 kuća; 161 odraslih i 63 djece sokolskih muhadžira smješteni u 39 kuća, pet odraslih s troje djece beogradskih muhadžira smješteno je u tri kuće. Ovim brojevima treba dodati “isti, ili malo povećan, broj ženskih stanovnika – odraslih i djece”, koje u to vrijeme nije evidentirano u službene osmanske knjige u Bosanskom ejaletu – vidi. E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju: od postanka naselja, do završetka Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2005, 54-55.

¹²⁶ U knjizi *Kulturna riznica Srbije* (Beograd 1996), pak, stoji da su sami “Turci” neke tvrđave, poput užičke tvrđave, prije definitivnog napuštanja, “delimično porušili (str. 176).

¹²⁷ V. Nikolić-Stojančević, *Rađevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika*, Beograd 1975. 129. Ona navodi da je u Krupnju do tada postojala džamija koju je “Antonije Ivanović, sreski načelnik i pravnik, porušio i od njenog kamena sagradio sreske hapsane za vredne Rađevčane”. Opisujući selo Baščaluci, učitelj L. Šopalović 1903. piše: “Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši u Loznici oko reke Šire stanovali Turci, čije su bašte bile na tom mestu gde je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šumu, već su imale gotovo zemljište sa baštama”.

Zvornika i Sakara, a ima i Kastel da se digne”.¹²⁸ Imanja iseljenih prešla su u državne ruke.¹²⁹ Srpske vlasti su dozvolile ostanak samo onim muslimanima koji su prihvatili da se nazovu Ciganima.¹³⁰ Ilija Garašanin predsjednik Ministarskog savjeta i ministar spoljnih poslova Kneževine Srbije, u ljeto 1866. reaktuelizirao je spor oko Malog Zvornika: “Mali Zvornik, makar da je mali”, pisao je on, “ima postati predmet velikih događaja”. Porta je odgovarala da je njegovo ustupanje Srbima nemoguće “zbog osjećanja solidarnosti s tamošnjim muslimanskim stanovništvom”.¹³¹

Porta se dugo opirala da Srbima ustupi i svoja utvrđenja u Kneževini. Međutim, pod pritiskom evropskih sila, ona je popustila.¹³² Veliki vezir Mehmed Ruždi-paša je poručio srpskom knezu, preko beogradskog zapovjednika Ali Riza-paše, u januaru 1867, da će pitanje tvrđava biti riješeno u korist Srba ako posjeti Istanbul i učini poklonjenje sultanu Abdulu Azizu.¹³³ Knez Mihailo je krenuo u Istanbul 18. marta 1867. na parobrodu Deligrad uz pratnju brojne svite. U osmanskoj prijestonici dočekan je s najvišim počastima. U Istanbulu je 30. marta 1867, sultan Abdul Aziz predao u ruke knezu Mihailu *ferman* kojim mu povjerava sve osmanske tvrđave u Smederevskom sandžaku. Jedini uslov koji je Porta postavila za to ustupanje bio je da se na njima zadrži

¹²⁸ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 488; M. Milićević, *Kneževina Srbija*, knj. I, Beograd 1876, 611.

¹²⁹ I. Hasan, Iz prošlosti Loznice i njene okoline, *Islamska misao*, br. 77, Sarajevo 1985, 35. Autor navodi: “Veli se, da su sela sokolske nahije: Haluge, Jagoštica, Pašina ravan i Košnja imali najbolju zemlju za rad i rod. U više muslimanskih sela bila su jaka vrela”.

¹³⁰ H. Jusufspahić, Istočna dijaspora, *Glasnik, VIS u SFRJ*, god. XLII, Sarajevo, januar-februar 1979, 293. Tzv. Bijeli Cigani naseljeni u Šapcu, Loznici, Krupnju, Ljuboviji i još nekim mjestima pored Drine, došli su iz Bosne “iako su mnogi tvrdili da su zapravo starosjedioci”, govorili su “srpski jezik i to zanoseći pomalo na bosanski”. Svih 6.176 muslimana koji su nakon osmanske predaje gradova knezu Mihailu 1867. Ostali da žive u Kneževini Srbiji, u popisnim knjigama su vođeni kao Cigani muhamedanci, osim 36 beogradskih, što bi po tome značilo da je kompletno muslimansko stanovništvo Kneževine 1867-1868. bilo cigansko. *Državopis Srbije*, IX, Beograd 1979, 152; upor. T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd 1984, 298; H. Jusufspahić, Istočna dijaspora, *Glasnik, VIS u SFRJ*, god. XLII, Sarajevo januar-februar 1979, 293.

¹³¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 395.

¹³² Z. Janković, „Deligrad” niz Dunavo”, *Vreme*, br. 850, Beograd, 15. april 2007. godine.

¹³³ Ali Riza-paša, iz stare aristokratske istanbulske porodice, bio je školovan u Parizu. Govorio je francuski, njemački, engleski i bosanski jezik. Njegova žena, Mejra, bila je poznata po organizaciji raskošnih prijema za žene i kćerke uglednijih Beograđana, konzula, austrijskih oficira iz zemunskog, pančevačkog i petrovaradinskog garnizona – vidi: *Duga*, br. 1698, Beograd, 15-28. avgust 1998; R. Vasiljević, Ali Riza-paša, poslednji turski komandant Beogradske tvrđave, *Limes plus*, br. 2, Beograd 2013, 52-53; D. Leovac, Poslednji muhafizi Beograda (1856-1867), *Srpske studije*, br. 9, Beograd 2018, 138-139; Isti, Cultural and Social Life of Turkish Pasha in Belgrade – Example of Ali Riza Pasha, *Etnoantropološki problemi*, sv. 1, Beograd 2019, 247-257.

osmanska zastava, kao znak osmanskog suvereniteta.¹³⁴ Ali Riza-paša (Ali Riza Paša), osmanski komandant beogradske tvrđave (“Veligrade muhafis”), simbolično je 24. aprila 1867. predao knezu Mihailu “na kadifenom jastučiću” ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan “povjerio” na “čuvanje” knezu: “Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznanjujući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja”.¹³⁵ Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio grad s posljednjim odredom osmanske vojske.¹³⁶ Tim povodom su beogradske novine pisale: “Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina”.¹³⁷ Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava.¹³⁸

¹³⁴ V. Čubrilović-V. Ćorović, *Srbija od 1858. do 1903. godine*, Beograd 1938, 24. Osmanske vlasti su 6/19. aprila 1867. predale ključeve grada Beograda knezu Mihailu. Pročitani su ferman sultana Abdul Aziza kojim su Beogradska, Šabačka, Smederevska i Kladovska tvrđava predane na upravu Srbima. Posljednji osmanski vojnik je 24. aprila 1867. napustio Beograd i Srbiju. Taj odlazak knežev sekretar Milan Đ. Miličević, u *Spomenima* opisao je ovako: “Na Kneževim karucama, izveze se iz Grada na Savu, te se ukrcu u parobrod, Riza-paša sa svojim haremom, i s celim štabom. Srpska vojska pucnjavom iz topova, svi ministri, i mnogi Beograđani ispratiše te Turke do Save. A malo pre pašina polaska lađa *Deligrad* odveze niz Dunavo poslednje nizame od turskog gradskog garnizona”; opšir. vidi: H. Karčić, *Posljednji muslimani u Beogradu 1867, Takvim*, Sarajevo 2018, 161-169.

¹³⁵ Upor. *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, priredio D. Stranjaković, Beograd 1939, 174.

¹³⁶ Rašid-bej Belgradi ukazuje da su tvrđave predane srpskim vlastima u emanet i “sporazumjeli su se da se Srbi neće okrenuti protiv volje sultana nad sultanima”. On smatra da nije bilo razloga za predaju beogradske “divovske” tvrđave, “skupa sa spomenutim ogromnim količinama municije (...) Osim toga, muslimani ne bi bili tako zlostavljani, a njihova imovina, prihodi, palače i kuće ne bi otišli ni za šta”. Piše da su osmanski vojnici bili potreseni zbog načina na koji su tvrđave predane, da su ih Srbi gađali kamenicama i vrijeđali na odlasku. Plačući od gnjeva, oni su govorili: “Kako smo nesretna vojska mi! Kao da smo kakvi lopovi, ostavismo Beograd, kakvog nigdje nema, i druge tvrđave, po kojima sada odredi Srba stoje. Kako smo, kao vojnici islama, ostavili tvrđave ne mrdnuvši prstom, umjesto da ondje svi poginemo”. Tvrđave su, naglašava Rašid-bej, ostavljene na “povjerenje narodu koji je navikao da vara”. Konstatira da Srbi neće vratiti tvrđave, oružje i municiju, da je to bilo “jasno i malom djetetu”, tog nenadanog bogatstva neće se odreći, “a da ne krenu u rat”. Godinama su bili zaokupljeni nabavkom oružja i ratne opreme. Rašid-bej, ne vjerujući u srpsko prihvatanje obaveza proisteklih iz sporazuma, imajući u vidu i ranija iskustva, piše za kneza Mihaila da je “prokleti prevarant” – opšir. R. Belgradi, *Poučna kratka historija: dodatak = Exemplary short history: addendum = Tariḥçe-i İbretnūma: zeyl*, Sarajevo 2018.

¹³⁷ R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, 41.

¹³⁸ Kosta Hristić navodi: “Beogradski grad, pre nego što se naša vojska u njemu smestila, valjalo je očistiti i kasarne dezinfikovati od silnoga gada i đubreta turskoga”. Srbi predaju tvrđava nisu shvatali kao kraj, “već kao početak borbe za oslobođenje celog naroda”. To potvrđuje i besjeda

U Srbiji je, godinu dana nakon povlačenja osmanskih garnizona, ukazom kneza Mihaila Obrenovića od 18. maja 1868. malenom muslimanskom džematu u Beogradu predata na korištenje Bajrakli džamija, određena državna pomoć za njeno održavanje i plata vjerskih službenika.¹³⁹ Porta je napuštanjem utvrđenja u Kneževini Srbiji postala znatno odsječena od Bosanskog ejaleta. “Bosansko pitanje” je otvoreno upravo 1867, odlaskom osmanskih garnizona iz Kneževine Srbije. Njene težnje za Bosnom bile su “bjelodano jasne”¹⁴⁰ Glavni smjer srpske politike je zahtjev da dođe do ujedinjenja Srba, “pri čemu prioritet imaju Crna Gora i Bosna i Hercegovina”.¹⁴¹ Srbi su 1872. opet tražili od Porte ustupanje Malog Zvornika i Sakara, “doduše ne u smislu da Turci napuste svoja boravišta, nego da se podvrgnu srpskoj jurisdikciji”.¹⁴²

---

jagodinskog prote Jovana Jovanovića pred knezom Mihailom, čestitajući mu, u ime naroda svog okruga, dobijanje gradova: “Narod, čestitajući ovu dobit, misli da to nije svršetak njegovi težnji, no naprotiv tek početak, i sad nastupa stanje, da se slobodno može raditi na onome, što svaki Srbin smatra za narodnu težnju i poslednji cilj, a to je ujedinjenje svih Srba”.

¹³⁹ F. Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo 2011, 347.

¹⁴⁰ Upor. S. Rajić, Velika Britanija i gradsko pitanje 1866/1867 - borba za Beograd, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, Beograd 2013, 138; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 172.

¹⁴¹ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knj. 2, 193.

¹⁴² Pošto je srpsko Namjesništvo namjeravalo da izgradi put duž Drine između Malog i Velikog Zvornika zatraženo je da se Mali Zvornik prepusti srpskoj jurisdikciji. Srpski predstavnici su samouvjerenom predviđali da se pitanje Malog Zvornika mora riješiti prema srpskim zahtjevima. Ako treba, govorili su, Srbija će ga sama posjednuti, da niko neće htjeti da zarati zbog tog malog graničnog mjesta. Benjamin Kallay, austrougarski generalni konzul u Beogradu, osporavao je osnovanost srpskih zahtjeva. U svom iscrpnom izvještaju u junu 1872, poslanom u Beč, on je tačku po tačku pokušavao da obori srpske navode (formulirane u 6 tačaka). Primjera radi, tačku 1 tvrđenjem da fakat što se Mali Zvornik i Sakar nalaze na desnoj obali Drine ne znači da su ta mjesta dijelovi graničnih srpskih srezova Jadra i Rađevine, kako je to stajalo u dokumentu uručenom Porti. Ili tačku 3. zasnivanu na kopiji topografske karte jadranskog i rađevinskog sreza, iz 1831. konstatacijom, da je ova kopija bila sačinjena po ruskom originalu koji je bio dat jednom srpskom službeniku na 1/2 sata, za koje se vrijeme ne može vjerno prekopirati kartografski dokument minuciozne izrade. Argumenat da se Mali Zvornik nalazi na Drini, tj. na srpskoj granici prema Bosni, osporavao se argumentacijom da ni u jednom dokumentu do kojih je došao ta granica nije tako fiksirana. A i kad bi bila ne bi podrazumijevala pripadnost Malog Zvornika Srbiji s obzirom da je Mali Zvornik prvenstveno dio osmanskog odbrambenog pojasa oko Velikog Zvornika. Pozivanje srpske vlade (pod tačkom 5) na Hatišerif iz 1833, gdje se među srezovima koji se predaju Srbiji na upravu navode i pomenuti srezovi, kojima pripadaju tražena mjesta, po Kalaju takođe je bilo neumjesno. Jer tamo se pored pojedinih srezova navode i pojedina značajnija mjesta, među kojima se ne nalaze ova dva sporna, iako nisu manje značajna od nekih navedenih. Na kraju, (od tačke 6) navodna izjava bivšeg, u međuvremenu umrlog velikog vezira Ali-paše da Srbija ima pravo na Mali Zvornik i Sakar, sa pravnog stanovišta je ništavna, jer notica u kojoj je to zabilježeno napisana je rukom Jovana Ristića, tadašnjeg kapučehaja u Carigradu, bez Ali-pašinog potpisa. Zaključak: „iako se pravo Porte na Mali Zvornik ne može dokazati na apsolutno jasan način” prava Srbije u tom pogledu su još mnogo nejasnija. Dakle Porta „bi mogla”, što sada za Kalaja znači i morala ne samo iz političkog oportuniteta, već i „prilično verodostojnih zakonskih razloga” da odbije zahtjev Srbije – prema: *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, Beograd-Noví Sad 1976; također vidi: M. Laković, O

U Beogradu se 1873. razmišljalo o tome da se stanovnici Malog Zvornika i Sakara silom “preture” u Bosnu.¹⁴³ Knez Milan Obrenović je 1874. posjetio Istanbul vjerujući da će ubijediti sultana da Srbima preda Mali Zvornik i Sakar. Međutim, nemalo se iznenadio kada je od sultana čuo ove riječi: “Vi govorite o javnom mnjenju kod vas. Javno mnjenje predstavlja u Srbiji jedan milion pučanstva. Ja imam posla s javnim mnjenjem od 35 milijuna duša”. Napori Milana Obrenovića i srpskih diplomata u Istanbulu nisu dali nikakve rezultate. To, međutim, nije značilo i kraj srpskih akcija po pitanju dobijanja Malog Zvornika i Sakara.¹⁴⁴

Ratovi Srbije i Crne Gore (1876-1878) protiv Osmanskog carstva ubrzali su političko-teritorijalne promjene na Balkanu. Srpska vojska je krajem juna 1876. zauzela Sakar i Mali Zvornik, a zatim je prešla Drinu i osvojila Bosansku Raču, ali nije uspjela da zauzme Bijeljenu.¹⁴⁵ Događaji na Balkanu ubrzali su, s druge strane, dogovor Austro-Ugarske i Rusije o podjeli interesnih sfera na Balkanu početkom jula 1876. u Rajhštatu (Reichstadt). Ovaj sporazum je bio njihovo osiguranje pred svim opcijama koje su mogle nastati iz srpsko-osmanskog rata. Sporazumom iz Rajhštata 1876, ove dvije države su se dogovorile da će poštivati princip nemiješanja i da neće “ni u kom slučaju pružati pomoć Turcima protiv hrišćana”. U slučaju osmanske pobjede saglasile su se da traže ponovno uspostavljanje *status quo-a*, s promjenama koje neće dovesti u pitanje osmansku teritoriju. U slučaju osmanskog poraza, odnosno “pobjede hrišćana” Rusija i Austro-Ugarska “neće davati prednost stvaranju jedne velike slovenske države”, ali će dozvoliti određeno teritorijalno proširenje i Srbije i Crne Gore. Srbija bi dobila Višegrad i Mali Zvornik.¹⁴⁶

Srpske snage su se u septembru 1876. pripremale da napadnu Sakar. Početkom tog mjeseca protiv njih je upućen buljuk redovne osmanske vojske i oko stotinu nefera pomoćne vojske. Osmanske jedinice su, nakon kraćeg okršaja, natjerale u bijeg srpske snage. Srbi su potom podigli oko 40 većih i manjih utvrđenja na planinskim i teško pristupačnim predjelima oko Malog

---

odnosima Srbije i Rusije u 1872. godini, u: *Srbija i Rusija 1814-1914-2014*, Beograd 2016, 59-68.

¹⁴³ Č. Popov, Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije 1804-1878, u: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Beograd 2015, 52.

¹⁴⁴ G. Šljivo, Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830-1878. godine, u: *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije*, Orašje 2013, 68.

¹⁴⁵ “Mali Zvornik i Sakar oslobodila je vojska kapetana Ranka Alimpića, drinskog komandanta, po depeši ministarskom savetu 28. juna 1876. godine. Međutim, borbe na granici traju do 25. juna 1878. godine kada je na Berlinskom kongresu potvrđena granica na Drini. Komandant Ranko Alimpić u septembru potpisuje preuzimanje zemlje Sakara i Malog Zvornika i time se stavlja tačka na višedecenijski spor” – prema: D. Pavić, *Sporno pitanje Malog Zvornika u XIX veku*, 20.

¹⁴⁶ M. Paunović Štermenski, *Filip Hristić - diplomata i političar (1819-1905)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2013, 292.

Zvornika, pa su topovima ugrožavali osmanske karaule duž granice. Veli-paša, koji se tada nalazio u Zvorniku, uputio je protiv srpskih snaga polovinom septembra tri tabora redovne vojske i pomoćne snage iz Sarajeva i Zvornika. One su započele borbu u Sakaru i porušile neka okolna srpska utvrđenja koja su se tamo nalazila, zaplijenivši dosta oružja i municije.¹⁴⁷ Srbija je platila danak lošoj strategijskoj proceni da će objava rata Porti biti znak za opšti ustanak svih balkanskih pravoslavnih naroda. Nedovoljne pripreme za rat kao i brojčana nadmoć osmanske vojske na drugim ratištima poljuljali su 1876. slab borbeni moral srpske vojske. Najgori srpski neprijatelj, ustvrdio je M. Ekmečić, bilo je ipak uvjerenje da se taj rat vodi sa sumnjivim ciljevima i još gorim metodama. Onoliko koliko su novine uzdizale srpsku ratobornost, toliko je bila i mjera dezerterstva. Seljake je bilo teško mobilizirati dok se ljetina ne smjesti u hambare.¹⁴⁸

Srbiju je, nakon poraza kod Deligrada i Đunisa, nakon čega je osmanskim snagama bio otvoren put “u srce Srbije”, te pobjeda na Kalipolju i Javoru, spasila hitra diplomatska intervencija Rusije i njeno ultimativno posredovanje u zaključenju primirja koji je spriječio “istorijski slom”.¹⁴⁹ “Дальнейший разгром Сербии”, rezmirao je jedan ruski savremenik, “был остановлен ультиматумом России. Сербская война кончилась”. Porta je bila prisiljena da prihvati ruske zahtjeve i obustavi dalje ratne operacije.¹⁵⁰

Proglašeno je dvomjesečno primirje koje je spasilo Srbiju.¹⁵¹ Rezultati primirja su, po Srbiju, bili bolji od stanja na frontu. Rusi su shvatili da srpska vojska nije sposobna za veće operacije.¹⁵² Na Carigradskoj konferenciji, održanoj krajem decembra 1876. i početkom 1877, na srpske zahtjeve za dobijanje Malog Zvornika i Sakara, osmanski predstavnici su odgovorili da Porta ne može sklapati ugovor s poraženom stranom time što će je uvećavati.¹⁵³

“Velika istočna kriza” (1875-1878), rusko-osmanski rat i dramatična zbivanja 1875-1878, prateća teritorijalna razgraničenja, umnogom su izmijenili vjersko-etničku sliku Balkana. Rusko-osmanski rat je, uz sve teritorijalne i demografske gubitke, bio devastirajući po Osmansko carstvo. U osmanskim

¹⁴⁷ G. Šljivo, *Protjerivanje stanovništva islamske vjere iz Kneževine Srbije 1830-1878. godine*, 68.

¹⁴⁸ Upor. M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 155; V. Blagojević-I. Perić, *Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije*, 555.

¹⁴⁹ S. Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb 2008, 136.

¹⁵⁰ *Vojvoda Živojin Mišić*, Beograd 1989, 19-20; N. Popović, *Srbija i carska Rusija*, Beograd 1994, 30-31.

¹⁵¹ Opšir. R. Ljušić, *Doseljavanja, iseljavanja i gubici stanovništva u novovekovnoj Srbiji (1804-1918)*, u: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka*, Beograd 1990, 97-98.

¹⁵² L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, 158.

¹⁵³ P. Cicmil, *Pitanje Kneževine Srbije na Carigradskoj konferenciji 1876/1877. godine*, *Istorijski časopis*, knj. 31, Beograd 1984, 229.

hronikama nazvan je “mali kraj svijeta” (Küçük Kıyamet).¹⁵⁴ Neki autori sugeriraju da rusko-osmanski rat treba promatrati kao “krstaški pohod, više nego kao etnički konflikt”.¹⁵⁵ Uz učešće balkanskih hrišćanskih saveznika ovaj rat je doveo do masovnog progona muslimana sa Balkana. Krajem maja 1878. u Beču je potpisan sporazum koji je Austro-Ugarskoj osigurao okupaciju Bosne i Hercegovine. Britanska namjera da saraduje sa Dvojnomo Monarhijom odredila je sudbinu tih provincija. Istovremeno, britanska i ruska diplomatija nastojale su da postignu sporazum u pogledu Velike Bugarske, čije smanjenje je tražila Velika Britanija. U tim pregovorima britanska vlada je prihvatila da Srbija dobije nezavisnost i pripoji Mali Zvornik sa Sakarom. Okviri teritorijalnih promjena na Balkanu uobličeni su prije početka rada Berlinskog kongresa.¹⁵⁶

Srpski predstavnici na Berlinskom kongresu tražili su, između ostaloga “Ako bi se zemlja, koja danas sastavlja Kosovski Vilajet, sjedinila sa Srbijom, ova bi imala Drinu i Lim kao svoju zapadnu granicu, koja obuhvata i Mali Zvornik, o kome je pitanje svršeno još 1831, i samo zadocnenje u izvršenje beše docnije nepresušni izvor zapleta sa Visokom Portom”.¹⁵⁷

¹⁵⁴ F. Karčić, Šta su nama 1878. i 1918. godina?, *Takvim 2018*, Sarajevo 2017, 179. Preliminarnim Sanstefanskim ugovorom, koji je Porti u martu 1878. izdiktirao Ignjatjev (Николай Павлович Игнатъев), vođa ruske delegacije, nije niko bio zadovoljan sem Rusa i Bugara. Rusija je obavezala Portu da joj ustupi sve teritorije u Evropi, osim uskog dijela zemlje oko Istanbula i moreuza. Nacrtane su i granice Velike Bugarske “kao predstraže prema Turskoj” (простиравшаяся “от моря и до моря” - от Черного моря до Эгейского), sa teritorijom od 172.000 km² i Velike Crne Gore sa teritorijom od 15.700 km². Porta je primorana da se saglasi sa stvaranjem velike bugarske države. Veliko nezadovoljstvo pokazivale su i Velika Britanija i Austro-Ugarska. Andrašić (Gyula Andrassy), austrougarski ministar spoljnih poslova, ovaj ugovor je označio kao “pravoslavno-slavensku propovjed”. Promjene na Balkanu značajno su odstupale i od onoga što je bilo dogovoreno 1876-1877. između Rusije i Austro-Ugarske u Rajhštatu i Budimpešti. Velike sile su prihvatile prijedlog Beča o sazivanju međunarodne konferencije u Berlinu radi razmatranja rusko-osmanskog ugovora o miru “o pitanjima koje imaju evropski karakter”. To je bio rezultat procjene da su, prema odredbama mira nametnutog Porti, bile značajno ojačane pozicije Rusije na jugoistoku Evrope. Ruski pokušaji da se izbjegne sazivanje ove konferencije bili su bezuspješni – vidi: Č. Popov, Istočna kriza 1875-1878 - Sanstefanski mir i Berlinski kongres, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, Novi Sad 1978, 107-117; C. A. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг.*, Москва 1984, 77-79.

¹⁵⁵ D. Vovchenko, A Pan-slav Frustration: The Russian Perceptions of the Bosnians and the Pomaks during the Eastern Crisis (1875-1878), *Srpske studije*, br. 11, Beograd 2020, 95.

¹⁵⁶ D. Živojinović, Velika Britanija i srpsko pitanje na Berlinskom kongresu, *Bratstvo, časopis društva “Sveti Sava”*, I, Beograd 1997. Izaslanici “balkanske raje” mogli su svoje pismene zahtjeve samo da unesu u salu zasjedanja, ali prije sjednice, kada tamo nije bilo nikoga, i da ih stave na mjesta za zelenim stolom, gdje su sjedili pojedini opunomoćenici velesila – vidi: V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd 1996, 269.

¹⁵⁷ U pogledu srpskih teritorijalnih zahtjeva prema Bosni i Hercegovini, stvar je bila završena još prije rata. Ona je spadala u austrougarsku interesnu zonu. Predstavnici Austro-Ugarske su samo pristali da Mali Zvornik i Sakar pripadnu Srbiji – vidi: V. Stojančević, *Srpski narod u Staroj Srbiji u Velikoj istočnoj krizi 1876-1878*, Beograd 1998, 111.

Odlukom Berlinskog kongresa Srbija je dobila krajeve “koji su priloženi u sledećem povlačenju granica: Nova granica Srbije sledi sadašnju liniju maticom Drine do njenog utoka u Savu, ostavljajući Kneževini Srbiji Mali Zvornik i Sakar, pa dalje starom granicom Srbije sve do Kopaonika, od koga se odvaja na vrhu Kaniluga. Odatle ide najpre zapadnom granicom Niškog sandžaka preko južne strane Kopaonika, grebenom Marice i Mrdarske planine, koji obrazuje vododelnicu između doline Ibra i Sitnice, s jedne, i Toplice s druge strane, ostavljajući Prepolac Turskoj”. Formulacija o granici u kojoj se naglašava da Mali Zvornik i Sakar ostaju Srbiji preuzeta je iz sanstefanskog preliminarog mirovnog ugovora. Pominjanje ovih mjesta u preliminarijama mira, kao i u Berlinskom ugovoru, govori o značaju koje je evropska diplomatija poklanjala rješavanju ovog pitanja koje se stalno pojavljivalo u odnosima Srbije i Porte prethodnih godina.¹⁵⁸ Mali Zvornik “selo od strateškog i političkog značaja sa većinskim muslimanskim stanovništvom dobija novu trasu puta uz Drinu koja postaje nekome granica, nekome inspiracija i izvor života”.¹⁵⁹

Po odlukama ovog kongresa “Muslimani koji poseduju imovinu u krajevima pripojenim Srbiji, a koji odluče da žive izvan granica Kneževine, moći će da zadrže svoje posede tako što će ih dati u zakup ili će njima upravljati treća lica. Tursko-srpska komisija biće zadužena da za račun Visoke Porte, u roku od tri godine, reši sva pitanja koja se odnose na način otuđivanja, korišćenja ili upotrebe državnih imanja i verskih zadužbina (vakufa) kao i druga pitanja koja se odnose na interese pojedinaca”. Razlikovala se sudbina muslimanskog stanovništva u Malom Zvorniku koje je dijelom ostalo na svojim posjedima od sudbine muslimana u vranjskom, niškom, topličkom i vranjskom okrugu koji su nestali u progonima 1877-1878. godine.¹⁶⁰ Vjerovatno je blizina Bosne i Hercegovine koju je okupirala Austro-Ugarska, uticala na to da i malobrojni muslimani u Malom Zvorniku i Sakaru ne dožive sličnu sudbinu. Srpska vlada je insistirala na tvrdnjama o srpskom etničkom karakteru svih

¹⁵⁸ M. Samardžić, Austro-srpski odnosi i pitanje granice na Drini 1878-1879, *Istorijski časopis*, knj. LXV, Beograd 2016, 231.

¹⁵⁹ S. Pavić, O nama, u: *AD Drinum*, Mali Zvornik 2018.

¹⁶⁰ Odlukama Berlinskog kongresa bilo je određeno da se u Srbiji “neće moći nikome razlika u veri i veroispovedi protiv staviti kao uzrok da bude isključen, ili da je nesposoban za uživanje građanskih i političkih prava, da ne bude primljen u javne službe, zvanja i časti, ili da ne vrši razne zanate i industrije ma u kom mestu to bilo. Sloboda i javno vršenje crkvenih obreda biće ujamčeni svima srpskim građanima, kao i strancima, i nikakva smetnja neće se moći činiti hijerarhijskom uređenju raznih veroispovedi, niti odnosima njihovim sa crkvenim starešinama svojim”. Ovu odredbu srpska vlada je 1878. pretočila u član 77. Zakona o uređenju oslobođenih predela, kojim se “građanima muhamedanske kao i građanima svake druge zakonom priznate vere” potvrđuje pravo i sloboda da ravnopravno obavljaju “verozakonske obrede veroispovedi svoje”. U stvarnosti muslimansko stanovništvo iz četiri novopripojena okruga “skoro se u cjelosti, milom ili silom, iselilo” – prema: M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, u: *Restitucija bosanske državnosti*, Sarajevo 2013, 95.

pripojenih oblasti 1878, pozivajući se i na pisane izjave o lojalnosti tamošnjeg pravoslavnog stanovništva.¹⁶¹ Vjerska i nacionalna homogenizacija, i u tom smislu izjednačavanje novoosvojenih oblasti, iz kojih je protjerano muslimansko stanovništvo, sa ostatkom Srbije, smatrani su osnovom sigurnosti i stabilnosti države.¹⁶² U Nišu je za kratko vrijeme razoreno 12 džamija. Knez Milan Obrenović je progon muslimana i rušenje džamija u ovom gradu tretirao kao uvođenje “građanske kulture, državnog reda i nacionalno prosvetljenje”.¹⁶³

Do 1878. u Malom Zvorniku nije bilo pravoslavnih, jedva da je imao neki koji je radio kod nekog bogatijeg muslimana, u vodenici ili kod stoke u planini.¹⁶⁴ Knez Milan Obrenović je u decembru 1878. obnarodovao rješenje Narodne skupštine da Mali Zvornik i Sakar “pripadnu srezu rađevskom u okrugu podrinskome”, i da vlasti prema njemu postupaju. Prema popisu stanovništva u Malom Zvorniku i Sakaru je bilo ukupno 115 domova sa 494 stanovnika, svi su bili muslimani. Ni prema popisu iz 1884. situacija nije bila mnogo drugačija, s tim da su malozvorničkoj opštini priključena sela Radalj i Čitluk s većinskim pravoslavnim stanovništvom, čime je ova opština, statistički postala mješovita.¹⁶⁵

¹⁶¹ V. Stojančević, Uloga Srbije u oslobođanju krajeva zapadne Bugarske od turske vlasti i srpska uprava u tzv. Kulskom srezu 1877-1879, *Istorijski časopis*, knj. XXIV, Beograd 1977, 230.

¹⁶² “Depopulacija muslimanskog stanovništva u datim okolnostima bila je neminovna” – prema: J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912)*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd 2015, 73-74; opšir. J. Šaljić-Ratković, *Iz turskog vaktu u novo doba: muslimansko stanovništvo Srbije 1868-1912*, Beograd 2020.

¹⁶³ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 156.

¹⁶⁴ Muslimanski rodovi, prema Lj. Pavloviću, su: Imširevići (30 k) trgovci, hodže i zanatlije, šajkaši, terzije i trgovci; zovu se Čorići, Alići, Demirovići i Imširevići; stari su rod; govore zapadnim dijalektom. Imalo ih je i u Zvorniku. Prema nekim tvrdnjama došli su nakon 1688. “od mora”; Mustapići, Kokoravci i Jusići (9 k). Kokoravci su od dva brata, Mustafe i Jusufa; došli su 1834. iz Petrea; Buljukbašići: Kokoravci (5 k) su od nekog Husejina buljukbaše u Sokolu i Petreu. Došli su 1834. s Jusićima; Ujkići (4 k) su došli iz Kučevaca; Osmaklići (4 k) su iz Veleša došli nakon 1834. na kupljeno imanje; Jakupići (3 k) su iz Uzovnice došli 1834. na kupljeno imanje; Krnići (3 k) su iz Osata iz istoimena sela, došli nakon 1834. iz Amzića; Zurlići (3 k). Njihove je pretke doveo iz Mostara neki Imširević trgovac; Veleđarovići (3 k) su iz Bosne; pretke im doveo neki Zurlić; Đonlići (4 k) su stari rod iz Krupnja; došli su 1834. godine; Ekmešćići (4 k) su iz Krupnja i zajedno su 1834. s Đonlićima došli; neki se odselili u Zvornik; Kržavci (6 k) su iz Krupnja; iz Kržave; došli su 1834. s Đonlićima; Kujundžići (8 k) su iz Loznice, ranije iz Zenice, došli su 1834. i postali zanatlije i zemljoradnici; Hasančevići (12 k) mlađi imamski rod, došli su iz Doboja – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 498.

¹⁶⁵ U Malom Zvorniku su tada bile aktivne dvije džamije koje su imale dva imama. Stariji se zvao Salī Hasan Hasančević, a mlađi Omer Imširović Mustafić. Kako 1880, kada je vlastima bila upućena prva molba za zvanično postavljenje malozvorničkog imama, prema riječima srpskog ministra prosvjete, još nisu postojali propisi za određivanje plata imamima; imamu je preporučeno da pošalje ministarstvu cjenovnik islamskih obreda i usluga na osnovu kojih će primati nadoknadu. Tako je suma predviđena za vjenčanje u Malom Zvorniku iznosila 24, a za ukop muslimana 20 groša čaršijskih. Tokom narednih godina određena je plata za jednog imama iz državnog budžeta u iznosu od 50 dinara mjesečno, koju su obojica imama trebali da dijele.

Nakon 1878. muslimani su zadržali svoja imanja, a onih iseljenih i odbjeglih prešla su kupovinom na doseljenike. Prve doseljene srpske porodice su Đukanovići iz Planine, Vesići iz Radalja, Bogičevići iz Čitluka, Vučićevići iz Strmova, Petrovići iz Culina, Pavlovići i Zeljići iz Radalja. U Malom Zvorniku je 1905. za učitelja postavljen Avdo Karabegović (1878-1908) iz Modriče, koji je završio učiteljsku školu u Aleksincu, s “namerom da u državnu školu, privremeno smeštenu u zgradu carinarnice, privuče muslimansku decu” (S. Pavić). On je tu, poznat po prosrpskoj orijentaciji, “muku mučio”, jer “malozvornički turci”, predvođeni imamom Mehmedom Išmirovićem, nisu htjeli djecu da daju u srpsku narodnu školu. Stvar se riješila dijelom kompromisom, a dijelom tako što su vlasti “lupile po džepu” i roditelje i mjesne organe.¹⁶⁶ S druge strane Drine, austrougarske vlasti su htjeli imati potpunu kontrolu nad radom srpskih škola u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁷ Mali Zvornik je 1912. imao 90 kuća. Osnovna zanimanja stanovništva su bili zemljoradnja i splavarenje. U njemu je 30-ih godina, prema Lj. Pavloviću, živio 21 rod sa 115 domova.¹⁶⁸

Nakon 1878, neki muslimani iz Sakara su prodavali imanja Srbima s okolnih brda i selili se u Bosnu, najviše u Janju, u kojoj su većinu stanovništva činili mahom muslimani pristigli iz Smederevskog sandžaka (1788-1862).¹⁶⁹

Imširović koji je vjerske škole završio u Tuzli i Zvorniku, bio je pismen na srpskom jeziku, pa je ministarstvo izdavallo platu na njegovo ime. Kada je stariji imam 1904. umro, naslijedio ga je sin, te su obje džamije nastavile da opslužuju lokalne muslimane – prema: J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912)*, 155-156.

¹⁶⁶ D. Pavić, *Biografija Avde Karabegovića Srbina*, <https://avdokarabegovic.tripod.com>. Nezir Nalić je bio također učitelj u Malom Zvorniku (1911-1914). Iz Prvog svjetskog rata izašao je kao major srpske vojske. Nosilac je Albanske spomenice i učesnik Solunskog fronta – prema: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 131.

¹⁶⁷ Neki učitelj Kovačević, iz škole u Drinjači kod Zvornika, otpušten je 1892. iz službe zato što je iz Beograda dobijao list “Velika Srbija” – vidi: I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019, 38.

¹⁶⁸ Od velikog Vrela pa niz Drinu do ušća Radaljice je ovo selo, pisao je 1930. Ljubomir Pavlović. Od drinskog zavoza nastaje s početka usko, pa sve šire i šire, na sredini najšire, Zvorničko polje koje je do 1878. bilo samo muslimansko, a od toga doba i pravoslavni se polako naseljavaju. Ovo se polje ravna s Bačevačkim i po veličini i po rodnosti. Kod pravoslavni su polja gola i za kukuruz, kod muslimana su s voćem i za sve usjeve. Kod pravoslavni nema zgrada po poljima, a kod muslimana su zgrade za stoku i za najobičniju uspremu. Iznad Zvorničkog polja se dižu blago nagnute kose Vlaških njiva sa šumama i livadama, s dosta izvora. Oko tih izvora živjeli su pravoslavni doseljenici. Zvornik je bio “sastavljen iz dva dela: Mahale i Polja. Stara groblja u Polju na dva mesta kazuju o starosti ovog sela. Stara je i mahala u njemu, do 1878. god. dvaput veća, opominje nas na stara bosanska sela ove vrste” – vidi: Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 497-499; *Poreklo stanovništva naselja Mali Zvornik. Stanje iz 1930. godine. Prema studiji „Sokolska nahija” Ljubomira Pavlovića*, <http://www.poreklo.rs/2013/01/27/poreklo-prezimana-naselje-mali-zvornik>.

¹⁶⁹ U Smajić Mahali, između ostalog, život su nastavili muhadžirske porodice: Hrustanbegovići koji su porijeklom iz sela Jarebice (Srbija), Saračevići iz Crne Bare (Srbija); Goduševići iz Begove Lešnice (Srbija), a neki tvrde da su iz Goduša (Zvornik), Hadžiresići iz Užica; Čehajići

Od starih muslimanskih rodova u Sakaru su ostali Čolakovići i Mustafići. S prisajedinjenjem Srbiji mijenjao se i oblik ovog sela. Muslimanima je pripadalo nekad “cjelokupno zemljište od Radaljskog mosta na sjeveru do iznad Sakara na jugu, a u dubinu dva do tri kilometra”. Oni koji su se iselili, prodavali su, piše Ljuba Popović, zemlju srpskim seljacima iz okolnih sela; oni koji su pobjegli, ostavili su posjede državi, te ih je ona dalje dijelila. Mali Zvornik i Sakar su 1921, s okolinom, imali 594 stanovnika od kojih je bilo 447 muslimana.

Vodne snage Drine su korišćene u XIX stoljeću za pokretanje plovećih vodenica, tzv. “drinki”. Zbog veće dubine korita i veće brzine vode, postavljane su na konkavnim obalama, a za kopno su vezivane užadima. Pošto su bile opasnost za splavove, kojima se prevozila drvena građa, krajem XIX stoljeća vlasti Srbije i Austro-Ugarske su uklonile većinu tih objekata.¹⁷⁰ Do sredine XX stoljeća, plovidba Drinom bila je jedno od osnovnih zanimanja stanovnika Podrinja. Lađarstvom su se bavili skoro isključivo mještani Malog Zvornika i Sakara na desnoj i Zvornika i Diviča na lijevoj obali rijeke. “Muslimani iz Malog Zvornika, zbog vrlo zgodnog puštanja Drini, bave se od najstarijih vremena plovidbom po Drini. Oni su smeli brodari, oni na svojim “zvornikušama”, “drinjačama” i “lađama” plove uz i niz Drinu slobodno i

---

su iz Šapca, Đezići iz Valjeva, a dalje porijeklo im je iz Sofije, Prepići iz Ralje (Srbija), Rančevići su iz Noćaja kod Male Mitrovice, Krivići i Klebići iz Loznice, Salkići su od Šapca, Terzići iz Užica. Musemići su iz Lešnice, ranije su se prezivali Besarovići, a po sestri Musemi dobili su novo prezime. Porodica Alihodžić je brojna u ovoj mahali. Porijeklom su iz Lešnice (Srbija). Jedna porodica Alihodžića je u austrougarskom periodu odselila u osmansku državu. Huremovići su porijeklom iz Prnjavora (Srbija); Sukilovići iz Lešnice (Srbija), a Smajići iz Šapca. Adanalici su se u ovu mahalalu doselili iz mahale Dugo Polje, a ranije porijeklo im je iz Lešnice. Korajčevići su porijeklom iz Koraja, a ovdje su se naselili oko 1765. godine. Ranije su se prezivali Pilac. Nurkići su iz Lešnice. Kladnjaci su vjerovatno porijeklom iz Kladnja. U mahali Polutine su bili Herići su iz sela Hera kod Osječine (Srbija). Neki tvrde da je ova porodica iz Lešnice. Sofići su porijeklom iz Sofije. Vjerovatno se ova porodica naselila u Srbiji, pa onda u Janju sa ostalim porodicama. Potokovići su iz sela Potočana, a u Smajić Mahalu su doselili oko 1804. godine. Kasići su porijeklom iz Srbije, gdje postoji selo s ovakvim imenom i nalazi se nasuprot Drinjače. Hasifići su porijeklom iz Loznice. Baćevci su iz Srbije a u srodstvu su sa istoimenom porodicom nastanjenom u Smajić mahali. Grabići su porijeklom iz sela Grabovica (Srbija). Musići su porijeklom iz Srbije. Mešanovići, zvani Talović, prvobitno su iz Šapca došli u Bijeljino a onda u Janju. Dedići su porijeklom iz Beograda. U Durgutović mahali živjele su muhadžirske porodice: Durgutovići porijeklom iz Budimpešte, Jašarevići su im rođaci, dobili su novo prezime po Jašaru Durgutoviću. Hadžimuharemovići su iz Šapca. Hadžirešići su iz Užica. Saračevići iz Šapca, Skokići iz okoline Valjeva, Kabaretovići također iz Srbije – vidi opšir: S. Kulenović, *Janja: etnološka monografija*, 168-170; <http://muzejibtuzla.podkonac.org/wp-content/uploads/sites/7/2014/10/15-1980-Salih-Kulenovi/87-JANJA-ETNOLO-A0KA-MONOGRAFIJA-1.pdf>; <http://www.janja-bih.at/modules.php?name=etno>.

¹⁷⁰ Na dijelu Drine koja pripada opštinama Zvornik i Mali Zvornik 1933. bilo je osam plovećih vodenica. U opštini Mali Zvornik “drinke” su se kod sela Sakara, Budišića i Velike Reke održale do 1955., odnosno do izgradnje HE “Zvornik” – prema: M. Pavlović-R. Golić-D. Šabić, Uticaj vodnih resursa na promene prostorno-funkcionalne strukture teritorije opštine Mali Zvornik i mogućnosti izgradnje novih hidroelektrana, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, br. 3, Beograd 2010, 190.

lako”. Kao najpoznatiji lađarai najpoznatiji su bili Imširevići, Alići i Ćorići iz Malog Zvornika. Na glasu su bile čamdžije i čamci iz sela Diviča, s bosanske strane kod Zvornika. U Diviču su se tim poslom bavili Hadžiavdīci, Musići, Softići, Aliefendići, Mahmutovići, Smajlovići itd. Drinom su plovile “lađe” i prevozile poljoprivredne proizvode zvorničkog kraja. Bile su dugačke i po dvadesetak, a široke 2,5 metara. Zvale su se “burinke”, a kako su oblikom podsjećale na papuču neko ih je zvao i “papučare”. Na zadnjem dijelu imale su polukružni krov, ispod kojeg je bila koliba, kutak za spavanje posade i sklonište od nevremena. Ispod kolibe bilo je ognjište, na kome se u zemljanom loncu kuhala hrana za posadu i pekao hljeb ispod sača ili peke. Lađe su mogle da nose po 10 tona tereta. Prevozile su većinom suhe šljive, orahe i jabuke do ušća Drine u Savu, a odatle se roba željeznicom vozila u Brčko. Po povratku uz Drinu one nisu uvijek išle prazne.

Za vrijeme gradnje mostova u Bajinoj Bašti, Ljuboviji i Zvorniku uzvlačile su uz Drinu po četiri tone gvozdene konstrukcije, natovarene u Šapcu. Matična luka bila im je Divič, gdje ih je bilo najviše.¹⁷¹ Malozvornički lađari su bili rijetki “poznavaoi Drine i njenih stena i čevrtija, oni lako prolaze i gde se drugi nikada ne bi usuđivali”. Muslimani su od starina u društvu muslimana bosanskog Diviča i Zvornika bili priznati lađari. Sa svojim lakim šajkama mogli su “najumešnije po Drini ploviti. Oni su zbog ovog zanimanja ostavili zemljoradnju, pa su lako ostavljali zemlju, te su padali u besprimernu sirotinju”.¹⁷² Vlasnici lađa bili nazivani su “age lađani”, imali su jednu ili više lađa.¹⁷³ Iz perioda između dva svjetska rata potiče Most kralja Aleksandra I Karađorđevića, otvoren 1930, kao prvi most između Zvornika i Malog Zvornika.¹⁷⁴ Od 1932. do 1934, po nalogu kralja Aleksandra, kod starog

¹⁷¹ Brodogradilište im je bilo u Budišću (više Sakara). Posada lađe imala je četiri veslača i zapovjednika, koji je bio kormilar ili dumendžija. Ostala je priča o izvanrednom ukusnom hljebu i jelu spremljenom na ognjištu lađe. Zvanje dumendžija bilo je vrlo cijenjeno, pa su divičke majke tepale svojoj djeci: “Bio ti majci dumendžija!”. Lađa nije mogla ploviti uz Drinu veslanjem, nego se morala vući uz vodu. Tri veslača išla su obalom i vukla lađu konopcima. Četvrti veslač je dugačkom motkom odbijao lađu od obale da se ne nasuče. Dumendžija je kormanio i kako je ovo bio veoma težak i naporan posao, stoga nije čudo što je među lađarima postojala kletva, upućena onome kome se želi najveće zlo: “Dabogda lađu vukao” – prema: *Divički splavari*, http://www.medzlis-zvornik.info/index.php?option=com_content&view=article&id=113&Itemid=21.

¹⁷² Upor. Lj. Pavlović, *Sokolska nahija*, 497; R. Golić, *Zvorničke lađe i splavarenje na Drini*, *Globus*, br. 35, Beograd 2010, 85-86.

¹⁷³ Najuticajniji gazda je 40-ih godina bio Asa Bojić iz Diviča, vlasnik 14 lađa. Pet lađa je imao Alija Ćorić iz Malog Zvornika, po tri Salih Hadžiefendić iz Sakara i Avdo Hambiralović iz Vidakovih njiva kod Zvornika, dvije Salko Krdžić iz Malog Zvornika, i po jednu Hadži Omer Muratović i Džemil Rajzović iz Zvornika. Lađarstvom su se bavili i drugi domaćini, koji su oko 1930. napuštali posao zbog konkurencije drugih “aga lađanih” i razvoja željezničkog i drumskog saobraćaja – vidi: R. Golić, *Zvorničke lađe i splavarenje na Drini*, 87.

¹⁷⁴ R. Golić, *Mali Zvornik*, 36. Tokom jula 1919. Mali Zvornik posjetio je kralj Aleksandar I Karađorđević, praukun Karadžića, koji se bio zavjetovao da će premostiti “Drinu, plemenitu

željeznog mosta, s lijeve strane magistralnog puta Loznica-Ljubovija, unutar kamenog brda, u dubini stijene koja se okomito spušta ka Drini, građeno je podzemno sklonište (tajni naziv "Kamena devojka") koje čini lavirint odaja iskopanih u kamenu za kraljevo ratno komandno mjesto i duži boravak većeg broja ljudi. Sklonište su pravili zatvorenici iz svih dijelova države: "dovoženi noću, odrađivali su svoju smenu od 10 do 15 dana i bili vraćeni noću, tako da nikada nisu saznali ni gde su bili ni šta su radili". Pošto je izgrađeno dve trećine skloništa gradnja je obustavljena 1934. nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. u Marseju.¹⁷⁵

Sve do izgradnje HE "Zvornik" (1947-1955) srpskog stanovništva u Malom Zvorniku i Sakaru nije bilo mnogo: "Nekoliko srpskih kuća postojalo je iznad Sakara i nizvodno od željeznog mosta na Drini". Bile su to porodice Jevtića, Tomića, Bojića, Sekulića, Mitrovića, Lukića (iznad Sakara), Arsića, Zeljkovića, Zeljića, Vasića i dr. Do izgradnje centrale Mali Zvornik je imao dvije džamije (donju i gornju), kao i tri mezaristana.¹⁷⁶

među", ali je taj zavjet ispunio tek njegov praukun. Srpski trgovci počeli su 1922. planirati gradnju mosta na mjestu gdje se iskrcao kralj Aleksandar. Prihvaćeno je 1926. rješenje željeznog mosta na Drini. Radovi su trajali pune dvije godine i 1929. ispunjen je zavjet Karadžića - Drina je premoštena. građen sredstvima Ministarstva građevine Kraljevine Jugoslavije, ratnom reparacijom i donacijama kralja Aleksandra I. Karađorđevića. Izgradnja mosta koštala je oko 13,5 miliona dinara, kada je odnos tadašnjeg dinara i engleske funte bio jedan prema jedan. Svečano otvaranje i posvećenje održano je 12.1.1930, a u promet ga je pustio kralj Aleksandar. Most je nazvan po kćetoru - kralju Aleksandru I. Tokom aprilskog rata 1941. most je srušen. Radovi na dogradnji i dovođenju mosta u sadašnje stanje započeli su najesen 1945. godine, a završeni lipnja 1946. godine. Kao radna snaga korišteni su njemački i talijanski zarobljenici i hrvatski zarobljenici s Križnog puta. Kad je most obnovljen, ponio je ime narodnog heroja Filipa Kljajića Fiće, koji je poginuo 5. jula 1943. godine, prilikom napada NOVJ na jedinice Njemačke i NDH koje su držale Zvornik. Prvobitni naziv mosta vraćen je u martu 2009. na sjednici SO Mali Zvornik. Vlada Srbije obezbjedila je 600.000 evra za rekonstrukciju ovog mosta (2019-2020), gradska uprava Zvornik iz budžeta izdvojila za radove na mostu i izmjenju gazećeg dijela podloge oko 750.000 konvertibilnih maraka. Ovaj most je dug 150, a širok 7,2 metara -

https://hr.wikipedia.org/wiki/Stari_most_u_Zvorniku;

<https://www.dinarskogorje.com/boranja.html>; <https://www.palelive.com/stevanovic-pustio-u-upotrebu-most-kralja-aleksandra-u-zvorniku>.

¹⁷⁵ Opšir. D. Stevanović, „Iz podzemnog grada u egzil“, *Politika*, Beograd, 17. april 2007.; T. Živanović, „Podzemni grad za kralja i svitu“, *Danas*, Beograd, 23. oktobar 2009, <https://www.danas.rs/drustvo/podzemni-grad-za-kralja-i-svitu>; D. Kostić, *Podzemni grad "Kamena devojka": strogo čuvana tajna Jugoslavije*, <http://www.malizvornik.info/?p=10243>; *Podzemni grad Karađorđevića*, <https://www.malizvornik.rs/turisticka-ponuda/podzemni-grad-karadjordjevica>.

¹⁷⁶ "Jedno se nalazilo između stare i nove osnovne škole, najveće na mjestu zvanom "Vrelo" (sada je na toj lokaciji razvedeno postrojenje Hidroelektrane) i treće kod donje džamije (sada lokacija Doma zdravlja). Na prostoru na kojem se sada nalaze upravna zgrada Hidroelektrane i njen restoran bila je na brežuljku iznad Drine jedna zaravan. Zvala se TVRTAK. Na njemu su priređivana narodna veselja uz narodne instrumente tamburu, saz, zurlu i pište. Idući od Malog Zvornika prema Sakaru, na udaljenosti od brane HE 200-300 metara, izviralu je 20-30 metara iznad korita Drine jako vrelo zvano "Sum bunar" sa nadaleko poznatom vodom za piće i pojiplom za stoku. Na njemu su bile dvije vodenice, a u blizini livada Mehmed hodže Imširovića na kojoj

U periodu 1948-1953, doseljavanjem radnika koji su radili na izgradnji HE “Zvornik”, broj stanovnika je porastao sa 768 na 2.783, što je bilo povećanje za 3,62 puta za pet godina.¹⁷⁷ Izgradnjom brane na Drini (HE Zvornik) i stvaranjem Zvorničkog jezera (dužine 25 km i površine 13,5 km²) prirodni reljef terena je znatno izmijenjen. Jezero je pokrilo oko 1300 ha zemljišta u aluvijalnoj ravni Drine.¹⁷⁸ HE “Zvornik” je započela 1955. s radom. U prvim godinama, po proizvodnji električne energije, bila je prva hidroelektrana u Srbiji, a druga u Jugoslaviji.¹⁷⁹ Njenom izgradnjom započinje kvalitativno novi period u razvoju Malog Zvornika. Naselje dobija prvi urbanistički plan, komunalne službe, vodovod, kanalizaciju, električno osvjetljenje, stambene objekte, industrijska preduzeća, Dom kulture, biblioteku, srednju školu itd. Mali Zvornik 1955. postaje središte novoformirane istoimene opštine i dobija status gradskog naselja.¹⁸⁰

U vrijeme gradnje HE Zvornik, kao i neposredno nakon njenog završetka, rasformirano je prvobitno naselje Mali Zvornik. U Mahalama su porušene dvije trećine kuća. Stanovništvo se iselilo dijelom u Zvornik, ili na novu lokaciju, ispod željezničke stanice i benzinske pumpe, nizvodno od brane, koja je dobila ime Novo Naselje. U njemu je 1969. podignuta džamija.¹⁸¹ Na mjestu nekadašnje Mahale nikla je Kolonija – moderni dio Malog Zvornika, s višespratnicama i javnim zgradama. U Malom Zvorniku je 1981. živjelo 3.786 stanovnika, od čega 2.349 Srba i 755 Muslimana, 540 Jugoslavena i 142

---

su održavane borbe bikova. I s jedne i s druge strane ceste od Malog Zvornika do Sakara bile su bašče i voćnjaci s ogromnim stablima najkvalitetnijih oraha. Sve je potopljeno vodama Jezera 1955. godine, kao i stara cesta”. U vrijeme izgradnje HE “Zvornik” (1947-1955) i neposredno poslije njene izgradnje rasformirano je prvobitno naselje Mali Zvornik, a njegovi starijedioci su iselili u Zvornik, ili na novu lokaciju, ispod željezničke stanice i benzinske pumpe, koja je dobila ime Novo Naselje. Podignuta je nova džamija 1969. godine. Tako je “ovo čisto muslimansko naselje ostalo bez svojih starijedioca, sada opterećenih osjećanjem nepravde učinjene prema njima, posebno što od starog Malog Zvornika nisu ostali nikakvi tragovi materijalne kulture. Uporedo sa nestajanjem starog Malog Zvornika u kome je većina kuća bila pokrivena sitnim crijepom (“biberom”), sa mnogo zelenila, bašta i voćnjaka i sa prostranim dvorištima (avlijama), nastajalo je novo, odnosno današnje naselje Mali Zvornik sa potpuno izmijenjenim urbanim izgledom i socijalnim i nacionalnim sastavom stanovništva” – prema: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 129-130.

¹⁷⁷ R. Golić, *Mali Zvornik*, 36.

¹⁷⁸ *Izveštaj o strateškoj proceni na životnu sredinu plana generalne regulacije Mali Zvornik*, JUP “Plan” Šabac, Šabac 2014, 21. <https://www.malizvornik.rs/dokumenta/2014/pgri/PGR-Mali-Zvornik-Izvestaj-o-strateskoj-proceni-na-zivotnu-sredinu.pdf>.

¹⁷⁹ M. Pavlović-R. Golić-D. Šabić, *Uticao vodnih resursa na promene prostorno-funkcionalne strukture teritorije opštine Mali Zvornik i mogućnosti izgradnje novih hidroelektrana*, 190.

¹⁸⁰ R. Golić, *Mali Zvornik*, 36.

¹⁸¹ U jesen 1949. napravljena je željeznička pruga koja je povezala Mali Zvornik s Beogradom. Do školske 1960/1961, i izgradnje nove školske zgrade, djeca iz Malog Zvornika i njegove okoline u starije razrede osnovne škole išla su u Zvornik – vidi: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 129-130.

ostalih. Sakar je tada imao 587 žitelja, od čega 282 Srba, 226 Muslimana, 59 Jugoslavena i 20 ostalih. Opština Mali Zvornik je 1981. imala 13.074 stanovnika.¹⁸² Grad je bio funkcionalno povezan s većim i razvijenijim Zvornikom u Bosni i Hercegovini. Dio stanovnika radio je u tom gradu, posebno u Fabrici glinice “Birač”. Zvorničani su radili u Malom Zvorniku, najviše u Hidroelektrani i “Ravnaji”. Za razvoj Malog Zvornika sve veći značaj je imao gravitacioni i funkcionalni uticaj Loznice. S raspadom Jugoslavije granica na Drini dobila je novu dimenziju. Donje Podrinje je 90-tih godina postalo prostor nastanjenja dijela izbjeglog srpskog stanovništva iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹⁸³ Broj muslimana je, s druge strane, u malozvorničkom kraju bio u stalnom opadanju.¹⁸⁴ Njihova prošlost, promatrana u širem kontekstu, čini reljefnu dionicu, sastavni dio historije Bošnjaka i balkanskih muslimana.

Zaključak

Potpuna rekonstrukcija historijske stvarnosti “kakva je zaista bila” (Ranke) nije ostvariva. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Zato se ona i stalno preispituje. Prošlost se može spoznati raznim metodološkim zahvatima na više načina, složenija je od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Sve što se zbililo ima više perspektiva. Jednodimenzionalno i manihejsko prikazivanje karaktera historije postaje stvar prošlosti, kao i vrijeme normiranih priča. Različiti narativi su neminovni, prošlost se interpretira iz okvira ili pozicije iz koje se sagledava. Za historičare je važno da uključuju i vizije “drugih”. Multiperspektivni pristup prošlosti

¹⁸² Među stare muslimanske porodice Hudović ubraja Ćoriće, Kokoroviće, Buljubašići, Hrnjiće, Kujundžići, Imširoviće, Zuliće, Potokoviće, Haliloviće, Beganoviće, Rustemoviće, Jakuboviće, Ibrahimoviće, Havkiće, Hamidoviće, Ćemaloviće, Piriće i Kajtažoviće – prema: M. Hudović, *Zvornik: slike i bilješke iz prošlosti*, 129.

¹⁸³ Jadar je predstavljao etapnu migratornu zonu za većinu srpskih izbjeglica, koje su se išle ka Beogradu, Novom Sadu i Šapcu. Najveći priliv izbjeglica iz Bosne i Hercegovine zabilježen je u Malom Zvorniku (87,99%) i Loznici (77,75%), a iz Hrvatske u Bogatiću (40,29%) i Šapcu (53,28%). Dio izbjeglog stanovništva se nastanio u Jadru i Mačvi. Najveći udio izbjeglica 2011. u ukupnom stanovništvu imao je Mali Zvornik (4,9%), Šabac (3,9%), Bogatić (3,2%) i Loznica (2,6%) - prema: S. Marković, *Turizam kao faktor prostorne integracije i socioekonomskog razvoja donjeg Podrinja*, doktorska disertacija, Geografski fakultet, Beograd 2020, 65.

¹⁸⁴ Mali Zvornik je 2002. imao 4.736 stanovnika, od čega 4.095 Srba (86,5%), 363 Muslimana (7,66%) 54 Bošnjaka (1,41%) i 224 pripadnika ostalih naroda (4,7%) – vidi: R. Golić, *Mali Zvornik*, 38-43. Prema popisu 2011. u Malom Zvorniku su Srbi činili 93,55% stanovništva (11.677). Tu je živjelo i 72 Bošnjaka (0,58%) i 376 Muslimana (3,01%) - za bosanski jezik se opredijelilo njih 40 – vidi: <http://brojstanovnika.cu.rs/opstina/mali-zvornik>; https://bs.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Srbiji_2011_%28Mali_Zvornik%29

dovodi u pitanje etnocentričko viđenje svijeta. Događanja u nacionalnoj historiji ovise i od razvoja opšte historije i njenih uticaja.

Složena društvena realnost uvijek se, i pored svih napora, opaža filtrirana i u odsječcima. Nužno je multiperspektivno raščlanjivanje i redefiniranje odnosa prema prošlosti, baziranoj na racionalnim prosudbama historijskih etapa i dionica. Tokovi historije na Balkanu, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, koncepcija svjetskog poretka, uticaja i posljedica ostvarivanja geostrateških interesa velikih sila. Balkan je u XIX stoljeću bio izložen snažnim deosmanizacijskim procesima s brojnim posljedicama. Na tom “prostoru graničara u procjepu svjetova”, proizvodu “kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa” (Marija Todorova), njih treba sagledavati slojevito, u sklopu evropskih i svjetskih tokova, kroz prizmu interesa i politika velikih sila, koji ostavljaju snažan pečat na historiju naroda koji tu žive. Prelomne događaje u historiji Balkana treba prikazivati s različitih pozicija. Historija je višeznačan proces, nije samo historija pobjednika, već obuhvata i viđenja poraženih. Važni periodi i događaji koje intepretira “pobjednička” ili dominantnija strana, nerijetko generiraju popularne narative koji se prihvataju kao “vječite” ili “mega istine” (“the grand narrative”). Naučni odgovori na brojna pitanja ne mogu se naći samo na jednom mjestu, u jednom arhivu, historiografiji jednog naroda ili samo u jednoj knjizi. Brojni historijski procesi “dugog trajanja” prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. To se odnosi i na složeno pitanje deosmanizacije Balkana - ”razmeđa svjetova”, čija je politička geografija u XIX i XX stoljeću bila izložena radikalnim prekrajanjima.

Komadanje teritorije te “osmanske Evrope” u XIX stoljeću gdje su u znatnoj mjeri živjeli muslimani, značajne izmjene njegove etničko-vjerske strukture, pojava novog, užeg definiranja identiteta naroda dovela je i do diskontinuiteta, brisanja ili skraćivanja historije, kao i fragmentacije svijesti preostalih muslimana i njihovih prorijeđenih zajednica na tom prostoru. Upoređivanjem fatuma tih zajednica dolazi se do potpunijih saznanja. Multiperspektivno proučavanje te deosmanizacijske drame, otkriva i potisnuti svijet društvenih grupa, njegovih iskušenja, individualnih i porodičnih ljudskih sudbina i iskustava. Iza raznih statistika i brojki nalaze se obični ljudi i njihove sudbine. Zato je nužna i “perspektiva odozdo”. Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticala su na tektonske promjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Nastala, tzv. “turska ostrva” su, naročito nakon 1878. i prelomnog Berlinskog kongresa, sve više sužavana, ili su potpuno iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana. Uz njihov progon, uz uništavanje kulturnog i vjerskog nasljeđa, violentno su brisani, širom Balkana, i brojni drugi tragovi njihovog višestoljetnog postojanja. S gubitkom starog “balkanskog duha”, mnoga su mjesta izgubila čitave blokove svoje historije.

Summary

A complete reconstruction of the historical reality “as it really was” (Ranke) is not feasible. The value of historiography can also be measured by what it has not studied. That is why it is constantly being questioned. The past can be known by various methodological interventions in several ways, it is more complex than all research models and ideological inclinations. Everything that happened has more perspectives. The one-dimensional and Manichean depiction of the character of history becomes a thing of the past, as is the time of normed stories. Different narratives are inevitable, the past is interpreted from the framework or position from which it is viewed. It is important for historians to include visions of “others” as well. A multiperspectival approach to the past challenges the ethnocentric view of the world. Events in national history also depend on the development of general history and its influences.

Complex social reality is always, despite all efforts, perceived filtered and in sections. It is necessary to multi-perspective analysis and redefine the relationship to the past, based on rational judgments of historical stages and sections. The course of history in the Balkans cannot be more comprehensively viewed apart from the wider European / world context, the conceptions of the world order, the influence and consequences of the realization of the geostrategic interests of the great powers. In the 19th century, the Balkans were exposed to strong de-Ottomanization processes with numerous consequences. In this “space of border guards in the gap of worlds”, the product of “complex interaction of numerous historical periods, traditions and heritage” (Maria Todorova), they should be viewed in layers, within European and world trends, through the prism of interests and policies of great powers. a stamp on the history of the people who live there. The turning points in the history of the Balkans need to be portrayed from different positions. History is a multifaceted process, not only the history of the victors, but also the visions of the defeated. Important periods and events, interpreted by the “winning” or more dominant side, often generate popular narratives that are accepted as “eternal” or “mega truths”. Scientific answers to many questions cannot be found in just one place, in one archive, in the historiography of one people, or in only one book. Numerous historical processes of “long duration” transcend local frameworks and regional boundaries. This also refers to the complex issue of the de-Ottomanization of the Balkans - the “border of the worlds”, whose political geography in the 19th and 20th centuries was exposed to radical changes.

The fragmentation of the territory of “Ottoman Europe” in the 19th century, where Muslims lived to a large extent, significant changes in its ethnic and religious structure, the emergence of a new, narrower definition of the nation's identity led to discontinuity, erasure or shortening of history and fragmentation of remaining Muslims. and their sparse communities in the area. Comparing the fate of these communities leads to more complete knowledge. A multiperspectival study of this deosmanization drama reveals and suppresses

the world of social groups, its temptations, individual and family human destinies and experiences. Behind various statistics and figures are ordinary people and their destinies. That is why a “perspective from below” is necessary. The expulsions and emigration of Muslims affected the tectonic changes of the ethnic-religious structure in the Balkans. The so-called The “Turkish islands”, especially after 1878 and the groundbreaking Berlin Congress, were increasingly narrowed, or completely disappeared from the surface due to the emigration of Muslims. Along with their persecution, along with the destruction of cultural and religious heritage, many other traces of their centuries-long existence have been violently erased throughout the Balkans. With the loss of the old “Balkan spirit”, many places have lost entire blocks of their history.